

E-172
61

Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. २२६ ग-१

Title ब्रह्मसूत्रवृत्तिः शङ्कराचार्येण

Author वृत्तिव्यासः अमलानन्दः

Extent ५७ पाने Age सं. १००१

Subject वेदव्यास

बहुत ही दुःखी : श्री (मदपति)
५६५ कांति वेदा नः
वसिष्ठ। अमला १० ६:
हिले २००१ वि.

२२१ ई नं. २००३

अथशास्त्रदर्शना वेदान्तदरपराभारम्भः

२३ = ८ = ८८

नं. १२६

३५ पत्र

शा. ६. वादिदेध्यादिरगमनमागमनसित्पादौ तत्त्वपरिच्छेदे हेतुत्वात्प्राप्त्यभ्युपगमनं तु प्र
 २ न्यक्षस्य परेरगनिरपेक्षेरागान्नायज्ञसंज्ञानि न वाध्यन्तमदगमयति वादिभिर्
 प्यस्य भ्रातृत्वमन्तनां न च्याहिसर्वगलेपरिच्छेदधीर्धर्मोराउत्तमात्मनः
 स्थूलादिधीर्ध्यादेरुमानत्वे स्यादनित्यता सर्वगतत्वमात्मनो ह मिहास्मि
 मदेनेजानान इति परिच्छेदधीर्धर्मः स्यात् न च वेदं देहस्य प्रादेशिकत्वं सृष्ट्य
 तेनात्मन इति युक्तं न च्यास्म्यहमुल्लेखयोगात् न चारुशब्दो देह उपचरि
 तः उपचरिणो वस्य ~~देहस्य ज्ञानत्वायोगेन जानान इति प्रयोगाया~~
 गात् न च ज्ञानत्वं उपचरते. मज्ज्ञानप्रकाशने वक्तुं स्तात्पर्यात् न तस्माद्देह
 गतपरिच्छेदमात्मन्यध्यास्यते. अनुत्वेमात्मनः स्थूलो हं दीर्घ इति न स्यात्
 ३३= देहपरिमादात्वे परिच्छेदे चैवैव प्रत्ययं प्रमाणात् किं नु सावयवस्य आत्मनो
 भवेदनित्यत्वं किं ज्ञानमात्रालंबनत्वेपि अहप्रत्ययस्य भ्रातृत्वतस्य यत्तु उच्यते
 सो ह जागर्मीत्यादौ स्थिरवस्तुव्यापितत्वात् तत्कृतत्वाद्देहवृत्तेरविवेकाप्रत्य
 कल्पनात् अहममुष्य इत्यादिधीर्ध्वस्तानां गोवरां देहं देहमात्मनो भवेमे
 वेच ध्यास्ते भवेद्भ्रमः दुःखं नंदादि धर्माणां व्युत्थास्यो न ह धर्मिणो ज्ञान्या
 चारुममुष्य इत्यादिव्यपदेशो धार्मिणो रैव चाध्यासकृतः भवेद्दुःखादी
 त्यादिव्यपदेशोपि धर्माध्यासजनि इति न गोराः न चार्थेतामनेकस्या

देह इति वाच्यं स्वाश्रयाभ्यां विविक्ताभ्यां विप्रकृष्टैर्गन्धस्पर्शपाद्योगान् भवस्फटि
 वैकुण्ठमात्रुणिभवद्विविक्तेष्विधर्मिणि शोधम्यस्तर धर्मो येषान्न कस्यमस्यैव रूप
 वतोरूपवति द्रव्ये प्रतिविंशितत्वात् आत्मनस्तन्नीरूपत्वेनानात्मनि प्रतिविंशित
 त्वेत्यानात्मप्रतिविंशित्यस्यैवानुपपत्तिः नात्मादसंदिग्धात्मा सच ब्रह्मा दि
 श्चात्मा सच तद्वत्परात्मा त्रह्यत्रवात्मा हं प्रत्ययगत्यदुःखादित्यधिवरीतब्रह्म
 त्वेति पतिवदोगमयतीति युक्तं नास्मिं प्रत्यक्षविरोधे गोरागा यन्नास्मान्निवेव
 मात्मज्ञाने हं प्रत्यये सत्यपि संसारानिदृतेति प्रयोजनत्वं चेति न विज्ञाप्यते
 तिसिद्धं अत्रोच्यते अजितगुण्यत्मात्मत्वमहिना हवुध्यात्तर्गम्यते अदिवेकोद
 तोदि विद्या [REDACTED] यता २ श्रुतिर्हि सन्निधानं देकरसामेका मात्ममहत्त
 ह्यपक्रमापसदा रकतूपादित्ययसगावगमयतीति नोपवारमर्हति त्वत्तादृ
 शात्मतत्त्वमहं प्रत्ययो धमयतीति विवेकाग्रहणं सिद्धं त्वत्तर्गादिश्राहकप्र
 त्यक्षस्याप्रायोपनीव्यत्वेन प्रत्यक्षमन्वेतत्त्वप्रवृत्त्यात्तज्ज्ञातीयाहं प्रत्यक्षमापि प्र
 ववामिति तद्विरोधादाप्रायो न प्रमाणा मिति युक्तं प्रत्यक्षत्रागताप्यस्ति यास
 मर्थवस्तुपरिच्छेदकत्वस्य वेदान्तोपजीवकत्वस्यैवावामजान् प्रत्यक्षगत
 तत्त्ववेदकत्वस्याप्रायेता उपजीवनात्तावदावहारिकप्रसारासिद्धस्यापि

श. ५. सर्वात्मना वभासा दध्यासा योगः पूर्वपूर्वाहं प्रत्ययतत्संस्काराभ्यां वि
 ३ यमीकृतस्यात्मनः काल्पनिकसंशयप्रतीतिप्रतीतिनिवशादधिष्ठातृत्व
 ३ संभवादस्य सूत्रस्य चेदतौ विचारापेक्षैरुपेक्षया गन्संगतिः स्वाध्यायवि
 धिवच्चस्वेतरविचारप्रयोजकत्वाच्छास्त्रभावः एतदेपेक्षया च सर्वशा
 स्त्रस्य प्रथमाध्यायप्रथमपादाभ्यासंगतिरिति आक्षेपकीयं जन्मा
 द्यस्य यतः यतो चेत्यादिवाक्यं ब्रह्मलक्षणाप्रतिपादनपरं न वेति लक्षणा
 स्य प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां संशयः जिज्ञास्य ब्रह्मलक्षणाभाविष्यत्समर्थ
 ने नत्रविरोधाद्ब्रह्मलक्षणास्य न जगद्विदरागं मतं शुद्धानंदं दिक्तापि न
 स्य लोकाप्रसिद्धिः अत्रोच्यते जगत्कारणानां ब्रह्मलक्षणां स्वगभुजं
 गवत् जीवाज्ञानपरब्रह्मविवर्तप्रजगन्मतं २ एवमुपलक्षणासिद्धिः
 सिद्धः सत्यादिशब्दानामर्थो लोको जदेकता सामानाधिकरण्य
 नलक्षणात्तद्विवाधाने ३ सत्यज्ञानमनं च ब्रह्मज्ञानं द्रव्ये न्यूनस
 त्यादिशब्दे जीवनिवचने रेकातंदव्यनिर्दिष्टते सत्यज्ञानत्वयोरपरा
 परभावादानंदत्वस्य च ज्ञानत्वापरजातित्वाभावात् कथ्यमानं द
 त्वात्परस्य ज्ञानत्वमिति चेत् ४ अतः ज्ञानं दत्तं ज्ञाननिव्यं ज्ञानं दत्तं निव्यं

विवेकः द्योहिमक्तिरजनादावविवेकश्चिवाख्यं समारोपसिद्धस्याभ्यु
यगमान् न चारोपे द्वितीयप्रतीतिः प्रतीतेर्न चारोपश्चिवाख्यं परस्परं
यत्वं शङ्क्यं. सर्वस्यैव ध्याससिद्धस्य देहादेः संस्काररूपस्यैतरोत्तराख्या
सोपयोगित्वेन वीजं कुरवदनादिलेनाभ्युपगमान् उपपादितं चेत्
देवानकल्पनेनैतदानमात्मनः संदिग्धत्वं प्रहं प्रत्ययतंडुः स्वमयो ह्यनं
दमद्वयं आत्मानंदशक्तिचक्रातिः स्यात्संयोजना न चारोपस्य
देहादेरसत्त्वादप्रतीतिर्गगनकमनवत्तथा च नानोपश्चिवाख्यं
मरीचिसलिलतादानम्यवडपत्तेः एवं सदेवतातीतिव्याप्तेर्लगायां मरीचि
सलिलं स्वरूपेणापिसन्नाप्यसदपरोक्षत्वादनित्वात्तथा देहाच्चपीति म्रध्या
सलक्षणां न परभासं निहितावभासशक्ति परत्र परावभासशक्त्युक्ते हारवत्त्वं
दृष्टस्य चैत्रस्य चारारास्या मवभासे प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिरित्यसन्निहि
तशक्तं असन्निहितावभासशक्त्युक्ते स्मृतावतिव्याप्तिर्मिभूदिति परत्रेत्या
त्त असन्निहितत्वं चारोपस्याधिष्ठाने परमाप्यतो सत्त्वेन देशात्तया दोस
त्वमिति नापराहृतः अप्यवाप्तसन्निधानेन सत्त्वातिरहवारिना अव
भासादसत्त्वातिर्न भृंगेन ददर्शनात् न च निरंशोऽयं प्रकाशात्मात्मनि

शा. ६. रचयति रचनातः प्राक् संस्कारास्तु नित्यतत्त्वक्रमवत्तोऽर्थसहितवेद्युगापक्ष
४ ४ श्वरेणाज्ञानान्नोपलब्धि-स्तर्कविरेचनावेदान्नानामन्तोत्सोपेक्षतायुग
४ पञ्चशब्दतदप्यज्ञानान्तसर्वतत्त्वस्वरूपक्रमानुरूपेणान्वीतरक्रमस्वनान्नो
पाध्यायतुल्यत्वमीश्वरस्य सर्वउपाध्यायाः उपाध्यायान्तरकृतक्रम
मनुरुंधन्ति त्रयोगोपिवेदेवेदकर्तृत्वे सत्यसर्वविवरहितकर्तृकः
कार्यत्वात्तच्चटवन् कुलालस्यसर्ववित्त्वेपिवेदकर्तृत्वविशिष्टासर्ववि
त्त्वराहित्यमस्त्येववेदकर्तृत्वाभावात्तद्विशेष्यभावेपिविशिष्टाभावा
त्तत्ततः मसाध्यः सपक्षः नचवेदकर्तृत्वे सत्यसर्ववित्त्वरूपप्रतियोग्य
सिद्धेर्नदभावासिद्धेरप्रसिद्धविशेष्यत्वं उक्तेन मार्गिणोपाध्यायादे
वेदकर्तृत्वादसर्ववित्त्वाच्चवेदकर्तृत्वे सत्यसर्ववित्त्वरहितकर्तृत्वं वेद
स्य व्यापृतं द्वितीये वेदस्य सर्ववित्त्वं कर्तृत्वासिद्धिरिति अपरः प्रकारो
रायते तत्त्वोपनिषदपुरुषं एष्टुमीत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदेकग
म्यत्वं समर्पयन्नचेति कार्यत्वालिङ्गस्य कारणविशेष्यपर्यवसाना
पर्यवसानाभ्यां संशयः जगत्कारणत्वेन ब्रह्मलक्षितं तत्र प्रमाणा
विशेष्यश्चिह्न्यते तत्रावृद्धिसत्त्वानुराशस्य जगत्कार्येणालिङ्गानात्तः

तत्त्ववत्तत्त्वजातिव्यक्तिभेदादतत्त्वपदवोधितोद्देशानिः एकस्मिन्
पितृत्वेकाल्पितभेदे जातिकल्पनीयपत्तेः तस्मात्स्वरूपलक्षणमपिसि
द्धं शास्त्रयोनित्वात् ३ अस्य महतो भूतस्य निष्प्रसिद्धमेतच्च दृग्देष्टव्या
दिवाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं न साधयति उक्तसाधयतीति सक
र्तृत्वे वेदस्य सापेक्षत्वाभ्यां संशयः जगत्कारणत्वं सामर्थ्यसिद्धमेव ब्रह्म
सर्वज्ञं शास्त्रकर्तृत्वेनापि समर्थ्यते हेतुसमर्थकन्यायभेदाच्चाधिकरणात्
रत्वं तत्र अर्थदृष्टान्तो वेदः सापेक्षत्वेन दुष्यति सिद्धतं व्याहृद्ब्रह्म सर्वज्ञं न
पद्यते १ इति प्राप्तमुच्यते कात्रपि ब्रह्म वेदस्य न सर्वकर्मतो न्यथा त्रमं करोति
वागवद्वापानो माभून्नृणां मिनि २ वर्यातिन्यत्वादेपि पदवाक्यादिविभागः क्र
मकृतः क्रमशः अभिव्यक्तिकारित इति कृतवाक्यं वेदस्वरूपं उपधाया कृतमभि
व्यक्तिमिस्तु त्वत्वात् भार्यावक कृतमभि व्यक्तीनां क्रमवतीनां वेद नित्यता
वाच्या तस्य न्तानुकरणावत्पदानुकरणादृशी हिन्दुत्रं शिदयन्नर्तकी
गात्रवलनादिकरोति तादृशमेव शिदभाषा करोति नर्तकी अन्यथा क
रोति तस्याविग्रहः एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिरपि सत्रीश्वरः क्रमान्वतिवाप्त
द्वयेन प्राणिनां दुरितस्यादिति तदभावात् सर्वशक्तिमवत उक्तसिद्धां वेदं

शा. ६. अणि नतावत्प्रत्यक्षादि संभवति ता यि शास्त्रं तत्र प्रमाणा मित्याक्षिप्यते. तथा
५ हि सिद्धा प्यत्वे फलाभावात्पोरुयेयत्वं शास्त्रितः ब्रह्मोपास्तेर्विधाना रोवेदा
ता इति गम्यते १ प्रवृत्ति निवृत्ति साध्यो हि स्वस्वावाप्तिः पुत्रव निवृत्ता. तच्च सि
ती= द्वेवत्तु निप्रवृत्ति निवृत्ति भवन इति तत्पर्यत्वे तदन्तानामप्रयोजनत्वं सिद्धं
वस्तु प्रमाणा गतरेण दृष्ट्या पुरुषाणां तत्र वचन रचना संभवाद्वाक्यत्वादि
हेतुभिर्वेदानां तां पो रुयेयत्वं प्रसज्यमानं तन्निवारयितुं शक्यमनः सापेक्षत्वं
प्रामाण्यस्य स्यात् कार्य परत्वेन कार्यस्य मानांतरा योग्यत्वाददृष्ट चारवच
न रचना नुपपत्तेर्न पो रुयेयत्वं मनुमानुं शक्यमित्यनपेक्षत्वं लाभः तस्माद्ब्रह्मा
त्मोपास्ति पाल्त्वं वेदानां तां एवं च जीव ब्रह्म नेदग्राहि प्रमाणा रविरोध आरो
पेण प्युपास्ति विधि संभवादिति प्राप्ते भिधीयते अवोधादतवाप्तिरस्य ब्रह्म
नेदस्य बोधतः लाभो लौकिकत्वाच्च तस्य वेदान्तमेयंता २ उपक्रमोपसंहार
भ्यां तावद्देवान्ता नाना महेत ब्रह्म परत्वं मवगम्यते तद्यथा सदेव सोम्येदमग्र
आसीदित्युपक्रमेण तादात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं सन्नात्मा तत्त्वमसीत्युपसं
हारात्. नचाप्रयोजनत्वं ब्रह्मात्मत्वं त्वेस्य स्योम्रानंदरूप ब्रह्म सन्नात्मनत्वं
साक्षात्कारादेव तदज्ञानवाधेन तदवाप्तिः समस्त दुःखवाधाच्च नच सिद्धा
प्यत्वे वेदानां तां तां दीतीरफल सत्ता वाक्यवत् पो रुयेयत्वं ब्रह्मात्मनत्वं स्यमा

लाघवान्नस्यैकत्वे सर्वज्ञत्वादिति स्थिति विमर्तसकर्तृककार्यज्ञात्
घटवदिति सिद्धे कर्तृरसिद्धको नैको चेति संदेहे कल्पनात् लाघवादेकः स
चतुर्ध्वेव सकलजगत्करोतीति सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्चासिध्यतीति वेदज्ञा
नविवासागिधाः किंच नुमानमेव विचार्यमिति प्राप्तेऽलिप्स्यते अ
दागाम्येन गद्वेनो न विशया नुमोदयः सामान्यतो दृष्टमापि न वि
शेषार्पणक्षमं न तावदप्रत्यक्षं ब्रह्माग्निवदिशेषो नुमायुं शक्यका
र्यमात्रं नु कर्तृमात्रं गमयति न च लाघवान् देकत्वानि रण्यः विचित्र
प्राप्तादादरेनेककर्तृत्वेन निश्चेतुमशक्यत्वात् न तत्रावनकर्तृः स
र्वज्ञसर्वशक्तित्वानि रण्यः वेदान्तेषु नुयत इत्येकवचननिर्देशाः क
र्तृकत्वं सिध्यतीति सर्वज्ञत्वादिनिश्चयः न स्माद्वेदेकगम्यं ब्रह्माति
सिद्धं न ह्यसमचयो न ४ संदेव साम्येदमग्रं प्रासीदित्येवमादयो वेदा
ता ब्रह्मणि प्रमाराजन्वेति सिद्धवस्तु बोधात् फलान्भावभावान्यावासि
द्धं कथादिहीनं वस्तु बोधयन्नेवावयस्यमाना न्नरसापेक्षत्वात् वा संश
यः शास्त्रैक्यम्यत्वं ब्रह्मराग उक्तं तदिति प्यते अथवा जगत्कारिणात्वेन
ब्रह्मलक्षितमप्यसिद्धं सर्वज्ञत्वं शास्त्रकर्तृत्वेन द्रढीकृतं तादृशे प्रा

भ्यां

शा. ६ विषादविषितमिति न तत्र वाक्यप्रयोगः न च शाब्दप्रयोगाविषये प्रवृत्त्यतिग्र
६ ६: न च सिद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्यगोचरत्वात् न वगमो मध्यमबुद्धवती बालेना न मानुश
कथं ते श्रवणबुद्धयश्च न द्रव्यमंशाब्दस्य ननु न कत्वशक्तिर्न शक्यग्रहा शास्त्रत्वाच्च वेदान्त
नान्नियोगपरत्वप्रवर्तकवचनस्य शास्त्रत्वप्रसिद्धेर्वेदान्तैः सिद्धब्रह्मप्रतिपादने च
तत्प्रयोजनं दृश्यते यजुर्वेदेत्यादि सिद्धबोधोत्तयनिवृत्तिर्दृष्टेति नोदाहरणं यदि
च ब्रह्मबोधमात्रा नोदः स्यात्तर्हि प्रवरो नैव तस्मिन्नेव नानादिविविधिर्न स्यात्
तस्माद्ब्रह्मोपास्तिविधिपरविदंतां विधेयोपास्तिविषयत्वेन ब्रह्मप्राप्त्यगमयति
मोक्षोपास्तिफलं विध्यवगम्यमिति प्राप्ते उच्यते कार्यबोधेयप्यावेष्टास्ति
गौर्यादयस्तथा सिद्धबोधेऽर्थवन्नेवं शास्त्रत्वं हितशासनान् १ न तावत्कार्य
बोध एव मध्यमबुद्धवती प्रवृत्तिलिङ्गेना वगन्त शक्यो न सिद्धबोध इति नियमः त
त्र पुत्रस्तेजान् इति पटवा सोपाय नार्थद्वयापूरः संस्रभिहितं वनि वार्ता हारेतेन
सह समागतस्य बालस्य प्रतिपन्नापि न प्रमोदहृत् भूतपुत्रजननः पितृमुखवि
कसनादिना तदीयहर्षहितमनुमित्तः हर्षसाच हर्षहेतुबोधे पुत्रस्तेजान् इति
वाक्यस्य जनकत्वशक्तिग्रहात्प्रयोगभेदेषु चावापो द्वाराभ्यां प्रतिपदं शक्त्य
वगमान्. एवं सिद्धार्थवाक्यस्याप्यर्थवन्ता पुत्रजननवाक्यादेव पितुर्हर्षोत्पत्त्या

नान्तरायोग्यत्वेन तत्र वचनरवतानुपपत्तेः कार्यार्थत्वेपिवैत्यवेदनादिवाक्यवत्तदापत्ते
र्दुर्वारत्वात्कर्तुः स्मरणास्मरणाभ्यां विशेषिताभ्यामेव सिद्धाव्यवेदानात्तामपि पौरु
षेयत्वानापत्तेः न च ब्रह्मात्मत्वे मानान्तरविरोधः आत्मकर्तृत्वादिवोधकाहं प्रत्य
मिष्यात्वस्योक्तत्वात् अतो न प्रज्ञाव्यवहारो गोताप्रज्ञतोपासिविधिकल्पनीय इति अ
परः प्रकारः तत्रस्य सिद्धार्थविप्रमाराणान्तरपरतंत्राणां पौरुषेयवाक्यानां प्रामा
ण्यमंगीकृत्य वेदानोद्युक्तकार्यविषयतामन्तरेणानैरपेक्षपुरुषार्थपर्यवसाने
लभ्येतेति पूर्वपक्षः ब्रह्मात्मैक्यस्य प्रमाराणान्तरागम्यत्वेन तदवगममात्राय
तत्प्रयोजनत्वात्मेन च निरस्तः इदानीं सिद्धेपि पदयुक्त्यन्यभावादिभिर्न सिद्धं शब्द
प्रमेयमन्तो वेदानां तु पासननियोगपरा इत्याशंक्यते अथवारोपितब्रह्मा
वस्य जीवस्योपासिपरा वेदानां तत्र ब्रह्मात्मत्वे प्रमारागमिति पूर्वपक्षः अथ न
संतु वेदानां मानं ब्रह्मात्मस्त्विति किंतु ज्ञानविधिद्वारेणैव भेदः प्रतीयते १ सदेवेत्यादि
वेदानां विधेयप्रतिपत्तिविधिं विषयत्वेन ब्रह्मप्रमिमन्ते उत्तमानादिनि सिद्धे शब्दव्युत्पा
त्यभावभावाभ्यां संशयः शास्त्रप्रमाराकत्वमक्तं ब्रह्मस्तद्गतो विशेषश्चित्यते तत्र सि
द्धवस्तु निशब्दानां अज्ञातसंगतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थकतया मतस्यादिप्रतीत्यवका
र्याप्यत्रिलनिश्चयः २ सिद्धं च वदुचप्रयोजनं तन्मोक्षाप्रतिपत्तिस्तत्ताधिक्याप्रति

शा. ६. सर्वविषयज्ञाने भवतां शक्तिरूप्याभावे हेतुपरिरागमित्तं कार्ये विवेहि शक्ती कार्ये।
१ वज्ञानक्रियेन स्थस्तोपरिरागमित्वादित्यर्थः विगुरोतु प्रधाने सत्त्वपरिरागमज्ञानसं
भवान् जगत्परिरागमसंभवाच्च सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वयो रस्ति संभव इति अथवा
ब्रह्मराः कारात्वे दित्त्वयोरसंभवाम्बन्ने जण्डस्तेत्यादिगोरोदरासन्निधेः प्रत्या
सन्नसर्गत्वनियतकार्यकर्तृत्वाभ्यां गुरागभ्यां प्रधानस्येदित्त्वमुपचर्यत इति
प्राप्तेभिधीयते दृष्ट्यावच्छिन्नरूपेणानित्यदृष्टमपीश्वरः करोतीति स सर्वज्ञो न
प्रधानमचेतनं २ ऐदं जेतन्न प्रकृत्यर्थस्तावदुत्सव रूपमस्त्येव विषयावच्छिन्न
चेतन्यं च कादाचित्कमिति न व्यतिवर्तन्नाद्रुत्प्राणिप्रत्ययार्थेषु पपन्नः न च व्या
कृतनामरूपावच्छिन्नचेतनस्य प्रलयसंज्ञादारभ्य समत्वात् न दृष्टिमीयामकत्वा
मिति वाच्यं प्राणि कर्मविपाकाच्च सदावच्छिन्नचेतनस्य तदुपपत्तेः नैवेकमु
पाध्ययेदं ज्ञात्तत्वं अग्नस्त्वं मुरव्यस्यान्यस्याभावान् न तावदात्मनः परिरागो
गुरो वा ज्ञानं ज्ञानं ज्ञात्तत्वं तज्ज्ञादाकारपरिरागमित्तं तदाश्रयत्वेनेति युक्तं आत्म
स्वमकाशात्त्वसमर्थनादेवोभयविधज्ञात्तत्त्वस्याप्यसंभवाद्वा पारवत्यां बुद्धे
चेतन्यमोपेरो वा बुद्ध्यावच्छिन्नचेतनस्य प्रतिविक्तिनत्वेन बुद्धिकृतव्यापारो
परावात्मनो ज्ञात्तत्वं भवद्भिरभ्युपेयं अतः सर्वज्ञत्वात् सर्वज्ञत्वं तद्वद्वमिति ब्रह्म

दानं शास्त्रं च न वेदानां तां हितं ब्रह्म बोधनादुपपन्नं नवबोधो निःप्रयोजनः ब्रह्मसा-
क्षात्कारे परमानंदं ब्रह्माभिव्यक्तैर्दुःखोच्छेदाच्च भवतनादेस्तु प्रवरावदवगन्त्यर्थ-
त्वादवगते प्रदृष्टफलत्वादवत ब्रह्मरागाश्चापूर्वानुपयोगान्नोपास्तिविधिकल्प-
कत्वं उपास्ति साध्यत्वे च मोक्षस्यातित्यत्वापत्तेरिति ईदृशेनाश्रयं सदेवसोम्ये-
दमग्रम्रासादेकमेवाद्वितीयं च दुःखां प्रजायेयेति तत्तेजो भजनेति यथायः सर्व-
ज्ञः सर्वविद्यस्थज्ञानमयं न पः तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमंत्रं च जायत इति सामा-
न्यं ननु न तत्र यदीदृशं सर्वज्ञं जगदुपात्तं न चेन्न तमचेन्न न चेन्न तान्न ज्ञानं न ज्ञानं न ज्ञानं
संशयः ज्ञानं हि चेन्न स्व रूपत्वेन संभवति ज्ञानकर्तृत्वं व्यापारवत्त्वं चेन्न तत्त्वेनो-
त्तिसर्वजगत्कारणो समचयप्रदर्शनेन चेन्न न तदित्युपदिष्टं न दादीप्यते ज्ञानाक्रि-
याशक्त्यभावाद्ब्रह्मरोगपरिरागमितः न सर्वशक्तिवित्ताने प्रधानेत्वास्ति संभवः
१ न ज्ञावद्ब्रह्मरागात्स्वरूपत्वेन ब्रह्मरागः सर्वज्ञताजीवानामपि न दापतेः
तस्मान्न सर्वविषयज्ञानपरिरागेन सर्वज्ञत्वं सर्वोत्पादनक्रियाशक्तियोगाच्च
सर्वशक्तित्वात् न च सर्वज्ञतमशक्तिसर्वविषयज्ञाने ब्रह्मरागः संभवतः न स्य ज्ञान-
क्रियाशक्त्यभावात् ज्ञानक्रिययोः शक्तीज्ञानक्रियाशक्तीनयोरभावादित्य-
र्थः यद्यपि किंचिन्मात्रं जतनशक्तिर्ज्ञानशक्तिर्वानसंभवति कुतस्तस्य सर्वज-
नतशक्ति

शा. ६. पियुज्यते मुख्यमीक्षरां मुख्यत्वेन सवोक्तल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका द्विगोरो
 दासां प्रवाहपाते पित्रागतकरोदासां मुख्यमिति युज्यते मुख्यसंभवे गोरास्या
 तव. काशत्वात् अतस्तत्र संशया उद्ये प्रायपाठो किंचित्कमः इत्यमरमयटो।
 विकारप्राचुर्ययो उभयो मुख्यत्वे सति विकारार्थग्रहणे इत्यमयादिविका
 रप्रायदृष्टिप्राचुर्यार्थत्वाद्वावर्त्तिका एवं च सर्वधिकरणा सिद्धान्ताभावे तर्ह्य
 पक्षोत्पत्त्या तत्प्रत्युदाहरणालक्षणासंगति तनुयुक्तमन्तविकारदेहे मयटो विकार
 र्थत्वं प्राणादेस्तु प्राणादिविकारत्वाभावात्तविकारप्रायदृष्टिरिति प्रार्थय एवम
 यदिति तन्ना प्राणाद्यपाध्यवच्छिन्नस्यात्मनः प्राणादिविकारत्वात् सवाच्यः।
 उरुवोत्तरसमय इति प्रकृतान्मर्त्तनं परामृज्यतस्यान्तरसमयत्वाभिधातान् सत्या
 वगतो प्राणमयादौ मयटः स्वार्थिकत्वायोगात् तव सर्वान्तरत्वलिंगाद्विकारसं
 त्रिधिवाध इति युक्तं तस्याश्रुतत्वात् तन्वातदमयादभ्यन्तरवस्त्वनुपदेशात् अ
 यथादिमेव सर्वान्तर इति सांप्रतं विज्ञातमयान्नकोशापेक्षयांतरत्वे स्याद्वगते सत्या
 तंदमयादानास्य निवारणात् कलवादेव दत्तो यो यत्तदन्तादीन् प्रसह्य वर्त्तत इत्यु
 क्ते यत्र दत्तापेक्षमेव देवदत्तस्य बलवत्त्वमवगम्यते तन्नृसिंहशार्दूलदीनपि प्रणि
 प्रियाद्यवयवत्वालिंगाच्च शिरश्चक्षुःशरीरं जीव एवानंदमय इति तदुपास्ति परवाक्यं

रायोपाधिकज्ञानत्वं तस्य तस्य गोरात्वं न च गोरात्वं प्रायपावङ्गोरात्वं संशय
प्रायपावस्य निश्चायकत्वात्. इत्थं मुख्यगोरायो मुख्यस्यैव निश्चयान्न. न च
सत्त्वे परिणाम एव ज्ञातं तत्कालं च ज्ञानत्वं मुख्यमास्ति प्रधानस्येति युक्तं
सत्त्वपरिणामस्य जडत्वे तज्ज्ञातत्वात् नुपपत्तौ तत्परिणामस्यापि ज्ञानत्वा
नुपपत्तेः न च स्वच्छस्य सत्त्वस्य ज्ञानप्रतिविधिरित्यमेव ज्ञानत्वं सत्त्वप्र
धानानमिन्द्रियारण्यज्ञानत्वाभावान्न ज्ञानत्वं सत्त्वान्न धर्मत्वप्रसिद्धेः
तस्माद्ब्रह्मेव सर्वज्ञमीदित नूतनमध्यातं तस्य वापरिणामित्वेऽपि श्रुतिव
ज्जगद्विकर्ता धिस्थानत्वेन सर्वशक्तिस्त्वमप्युपपन्नं न च प्रधानपरमात्मा
बोजगदुपादानं ईदितान्त्वादावतिरिक्त ईश्वरश्रुति युक्तं तदेतत्तव
स्यामिति ईदित ईवकार्यमोदप्रतीतेन उपादानत्वं तिश्च यादिति ज्ञातं द
मयोभ्यामात् ६ तैत्तिरीयके ज्ञतमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञातमयं चा
नुक्रम्यान्नायते तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तरात्मा ज्ञातं दमय
इति अत्रैकदेशि मनेनाधिकरगिरच्यते तत्रातं दमयो जीव उत्तब्रह्मेति
मयदोविकारप्राचुर्ययोः साधारणात्वात् संशयः तत्र गोराप्रवाराणां

शा. २६. आधारमात्रपरत्वेवनुल्लेखान्निरासिकत्वे सत्यवयवं प्रायपाठात्समभिव्याहृतं ब्र॥
६
९
ह्मा नंदमयावयववृत्तिसंगतिः तच्च ७ ८ शब्दस्याधारमात्रपरत्वेऽप्यस्ति ब्रह्मशब्द
समभिव्याहारश्चिन्तयुक्तं विशेष्या नंदमयं प्रत्यंगत्वेन ब्रह्मणो वयवत्वप्रतीतिः
तत्रैकदेशिमगसिद्धान्तरूपवर्षदोषाग्नेसिद्धान्तः सर्वान्तरत्त्वमानंदमयस्या
सिद्धमाह हिः तस्मादप्यन्तरं ब्रह्म ब्रह्म ७ ८ मिति श्रुतिः २ यत्त्ववयवत्वेन ब्रह्मस
मर्थ्यत्वेन स्वप्रधानत्वेनैति तत्र ज्ञेयः तत्तावदवयवव्यानंदमयवाक्यात्प्रधानो
वगतः तस्य ब्रह्मावयवो गमिति युक्तं ब्रह्मश्रुतेर्ब्रह्मप्राधान्यात्प्राधान्यावगमान्वाक्याच्च श्रु
तेर्वलायस्त्वात् अपि च प्रायपाठपरित्यागो मुख्यान्निर्वाहलंघनं पूर्वस्मिन्नन्तरेप
क्षेपप्रायपाठस्य बाधना ३ आनंदमये हि ब्रह्मवाचा प्रायमारोगमयदो विकारप्राय
पाठः परित्यक्तः स्यात् मयद्विकारे मुख्यानां विकारे ब्रह्मणि तच्च प्राचुर्यमर्थित्व
दुःखाल्पत्वस्यापि प्रसंगान् तच्च प्रचुरप्रकाशः सविनेत्युक्तयप्यात्तं ममो नुवृत्ति
र्तप्रतीयने एवमिहेति वाच्यं तत्रापि शब्दबलाद्विरोध्य नुवृत्तिप्रतीतिः मानान्तरे
गावुत्तदभावावगमे प्राचुर्यमल्पत्वनिवृत्तिपरंकल्प्यते तस्मान्मयदुर्बलस्य
मुख्यस्य त्यागः एवमानदाभ्यासोप्यानंदे मुख्यस्य ज्यते ब्रह्मशब्दोपि निर्वि
कारे ब्रह्मणि मुख्यानि लंघितः स्यात् एवं पूर्वपक्षो प्रायपाठपरित्यागो मुख्य
त्रिभयलंघनचस्यात् सिद्धेन ७ ८ शब्दे अवयवप्रायपाठमात्रं बाधयेत्तत्र ननु

फलं तदुःखरहितप्रियादिपुनर्जीवात्मनाव्यवस्थानमिति प्राप्त उच्यते अत्रा
नंदमयोभ्यासात्प्रतिपाद्यः प्रतीयतो प्रत्यक्षस्य न जीवस्य वेदानैः प्रतिपादना
२ अत्र भवस्यते हि यदेवमाकाशमात्रं नंदो न स्यात् एवमेवानंदयानि सैषानंदस्य
मीमांसाभावतित्यादि तच्चायं पुच्छ ब्रह्मरोगोभ्यास इति युक्तं तस्यैवैवत्वेनां
गत्वात् प्रधानत्वाच्चानंदमयस्यानंदमयवाक्येन प्रतिपादनात् तथा च तत्र प्र
क्रम्या नंदप्रातिपदिकाभ्यासस्तस्यैव यथा ज्योतिर्यो संप्रकृत्यवसतो रज्यो
तिषा यजोतिर्योतिः यदेज्योतिर्योमाभ्यासः च विकाराणां सविधिपचि
तत्त्वादयमपि विकार इति मन्त्रव्य तेषामेतात्प्रतिपत्त्यगत्वेन तत्र सन्निधौ तस्य
यासिद्धत्वेन प्रधानस्यानंदपरोधेनाविकारित्वान्न तच्चायमप्येतादम्यतस्य
कस्यचित्प्रतिपत्त्युपाय इति वाच्यं एतस्मादानंतरस्याश्रयत्वात् क्लृप्तपुनरेपि
वदते क्लृप्तत्वमानान्तरमिन्नमिति देवदत्तवलवत्वमायेदिकं चानंदमयादानादे
तु नास्ति मानान्तरं न च श्रुतिविशेषः एवं सर्वान्तरत्वलिङ्गाद्विकारसन्निधौ वा
न्यथा सिद्धीनुक्ते विद्यादिमत्त्वशारीरत्वे चोपाधिकेन स्माद्ब्रह्मवानंदमय इति
समतेनाधिकरणां वरार्पणे चानंदमयोभ्यासात् ब्रह्मकिमानंदमयस्यावयवा
उत्तस्वप्रधाभमिति पुच्छ ब्रह्मशब्दाभ्यासं शयः सर्वत्र भवेत्तद्वाराद्ब्रह्मनिर्वायेन
गोरोदाराप्रायपाठोवाधितः इह पुच्छ शब्दस्य लांगूले क्लृप्त्यावयवमात्रपरत्वे

शा. ६. वाव्यभिचारिभ्यां सर्वहितुर्विकारवत् २ अगाधात्मत्वेन सर्वान्तर्यामिण्यस्य
 १ ब्रह्मशाः कार्याभेदाच्च ज्येष्ठे जीवस्य सुतजगत्कारणात् सर्वभ्यः पापभ्योऽपि
 १० तद्वत्तिसर्वपापविरोधस्यैव स्य युक्तः अपरुतयाप्येत्यादौ न स्यैव तद्वत्
 गतिर्न जीवस्यादित्यस्य देवशरीरे पापानाधिकारेऽप्यतादिभ्यो परपरोपाधि
 तयाप्यमनां संभवादेव मननं न्ययासिद्धं सर्वपापविरोधसर्वान्तर्यामिण्यस्यैव
 रूपवत्त्वादीनि न नव्यान्ति तत्र रूपवत्त्वमीश्वरस्य यथा नुग्रहार्थं कायनिर्मादिषु
 वा कार्यस्य शरीरस्य कारणाभेदाद्वा च द्यौ एवमन्यादिधारभेदावपि कार्यगतीका
 र्यस्य कारणाभेदादीश्वरस्योपासनार्थं निर्दिष्टो न स्मादीश्वर एव हि सत्त्वः पुरु
 ष इति आकाशस्तत्त्वलिङ्गान् ८ अस्य लोकस्य कागानि रित्याकाश इति होवाच सर्वगो
 हवाश्मानि भूतान्याकाशादेव स भूतपञ्चतमे आकाशं प्रत्यस्तं ऋषिः आकाशो ह्ये नै-
 वेत्येज्यायानाकाशः पराधरांसि निपद्यवरीयानुद्धीयः स एवोत्तम इति अत्र संश
 यः किमाकाशशब्देन ब्रह्मगमिधीयते उत भूताकाशमितिः भूताकाशो आका
 शशब्दस्य कृत्वा त्वमद्वागि विदेनिकृत्वा यो गदर्शनात् पूर्वज्ञानन्यथासिद्धलिङ्गा
 दन्यथासिद्धरूपवत्त्वादिलिङ्गमीति इयं न श्रानिलिङ्गान्नामप्यपि तद्वेति प्र
 त्युदाहरणमुदाहरणसंगतिः तथा हि प्रप्यमन्वात्प्रधानत्वादाकरिणत्वेन प्राप्ति
 पादानुयियाध्याधान्यात्सर्वकारणात्त्वादिकृद्दिशो यत्वे शं मुदख्यमेव नः तदानु

त्यं विकारप्रायपाठवाचेन अनुगृह्यते नुमुरव्यत्रितयलं च नूनं तस्मात्सिद्धं स्वप्न-
धानं ब्रह्मेति अत्रस्तद्वर्मापदेशात् १ इदमाश्रयते यत्संनरादित्ये हिरण्यम-
यः प्रकृत्योद्दृश्यते हिरण्यप्रमथक हिरण्यकेशम्राप्रवरवात्सर्वपवसवरास्त-
स्य यथा कप्यसंभंडरीकमेवमक्षिरागीतस्योदिनिमामस एव सर्वं भयं यथा भ-
वति ते उदिते वै सर्वं भयः पाप्माभ्यो य एव वेदेत्यादि देवतमप्याध्यात्मं य एवोत्तर-
दिगिणि प्रकृत्योद्दृश्यते इत्यादि तत्र हिरण्यमयः प्रकृत्योद्दृश्यते देवतो न सर्वं पवर-
इति रूपवत्त्वादि सर्वपापविरहसर्वान्तत्वाभ्यां च संशयः सर्वत्र मुख्यत्रितया
स्वयं ब्रह्ममाश्रयशाद्वृत्तस्वप्नधातुमिच्छुर्लं एवमिहापि रूपवत्त्वादि बहुप्रमा-
णात्तु सारिगा सार्वान्तर्यसर्वपापविरहलिङ्गोत्तत्वा संसारी हिरण्यमयो व्याख्ये-
यः तस्याहि मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि यदेतनु तस्मादुपास्यः संसारीक-
मातृधिकृते नारविः हिरण्यप्रमथकत्वादिरूपश्रवणात् य एवोत्तरादित्ये य एवो-
त्तरक्षिरागीति म्राधारभेदश्रवणात् ये चामुष्मान्तरांचो लोकास्तेषांचेष्टे देवका-
माता ये चे तस्माद्वंचो लोकास्तेषांचेष्टे मनुष्यकामानांचे तेष्वर्थमर्थादा-
श्रुतेऽसंसायादित्युपास्यः तस्य चे देवत्वे न कर्मनिधिकात् सर्वपाप-
भयउदययडुग्मनंतस्य स्तुतिर्वेन क्रक्रासाम चरोस्मा विन्यादिसावर्त्तित्यनिर्देश-
शोपयन्नाविति ग्राम उच्यते असावर्त्तित्यसर्वदुरितविहाभ्यामिहोच्यते ब्रह्मे

शा. ६. प्रस्तावमन्वायनां वेदविद्वान्मम विदुषः सन्निधौ प्रस्तो व्यासिम्बु निविपन्नि
 ११ व्यतीतिवाक्रायाणेनादिमः प्रस्तोत्तान्तं एव नि कलमासादेव तैत्तिवक्राव
 राक्तप्रारगइति होवाचा सर्वाणि हुवाश्मानि रूपाणि प्रारामेवाभि संविशानि
 तयकाले प्रारगमभ्युज्जिह्वेऽङ्गं निस्तृष्टिकाले सेवादेव तैत्ति प्रस्ताव मन्वाव
 तेति अने देशात् पूर्वकसं सन्नियोदयः प्राशाशब्दो हि प्रारास्य प्राशा इत्या
 दो वेदे प्रस्तुति निरुद्धः प्रयुज्यते रुद्रश्च वायुविकारेऽन्तः किं विषय इति संश
 यः हिरास्य वाक्चेऽनन्यथा सिद्धं ब्रह्मलिंगानुसारे
 --- राश्रुति लिंगान्वात्प्रायश्चित्तव्योतिः पूर्ववदेव संगतिः अथवा नक्षत्र
 --- पसंहारयो रस्त्वाकाशवाक्यं ब्रह्म परम ब्रह्म
 दर्शनां साधारण धर्मपरां यक्रमापसंहारा तैत्ति ब्रह्म परस्ते नि संगती अथवा काशवाक्या
 नक्षत्राणि प्रागावाक्यस्येति संगतयः तत्र प्रथमत्वादिभिः पूर्वपक्षः कतमासादेव
 तेति चेत्तत्र न वचनं देवताशब्देन प्राशाशब्दात्प्रागे च प्रश्नीय क्रमात् प्राशाश्रुति प्राप्य
 म्यासिद्धे प्राशा इति होवाचेत्युत्तरस्य च प्रश्नेन संज्ञात विषयत्वात् पूर्वप्रतीतं तत्र
 श्रानुसारेण वाक्यं प्रमतिवचनस्य नेन व्यत्वात्पृष्ठं देवताया श्रुतनाया एव शब्देन प्रधा
 त्वात्सर्वभूतसंवेशनोक्तमनलिंगाच्च ब्रह्मेवात्र प्रमाराशब्दमिति पूर्ववदेव सि
 द्धतः तस्मिन्नेवैतज्ज्ञातवायना अथेति ते कगम्ये हि प्रकृतिसेवादिनामहो
 माना

गुरोपेनात्यानिव्याख्येयानीति विश्वयः १ अस्य लोकस्य कागतिरिति प्रहस्येन
 दे आकाश इति होवाचेत्याकाशस्य गतिश्च वाच्यकारणात्वेन प्रतिपादयता प्रा
 धान्यात् सर्वकारणात्वादेस्तद्विशेषत्वेन गुरात्वात्प्रथमत्वेन जानाति विरोधित्वात्
 काशस्य परत्वाच्चैतत्स्य तदनुसारेणावध्यादिकारणो आकाशेनेन न व्यत्वाद्भूताका
 शमुज्जीये संपाद्योपास्यमिति प्राप्तेभिधीयते सामानाधिकरण्यात् न प्रश्नने प्रति
 वाक्ययोः पौर्वार्य परामर्शात्प्राधान्येपि गौराणा २ तत्तावदाकाशस्य प्र
 थमप्रकृतत्वं अस्य लोकस्य कागतीति सर्वजगत्कारणात् सर्ववृष्टत्वादाका
 शात्बलोकमध्ययानि त्वेन कार्यकारणत्वा अनुपपत्तेः तत्रास्य लोकस्येति एधि
 वीत्येकमात्रमुक्तिफलमिति वाच्यं तत्कारणमात्रं निरूपयितुं दृष्टं ३
 प- कुरागस्य स्वपक्षेपतवत्त्वसाम्यात् अतवत्त्वे किल जेशालाक्यसामेति परपक्षेत्त
 वत्प्रसंजनानुपपत्तेः एवं सत्युत्तरेषाकाशशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयते तदेव
 प्रश्ने ब्रह्मेव प्रस्तान्तरे च तदेव वक्तव्यं प्रश्नप्रतिवचनयोरेकाप्यति तत्रोत्तर
 रूढिवलेन गत्ताकाशप्रतीतिरुद्धप्रश्नेनेतव्य इति युक्तं प्रश्नस्य पूर्वत्वेनाजाना
 विरोधत्वात् तदुक्तं पौर्वार्य परामर्शादिति पूर्वोत्तरत्वेनानुसंधानादित्यर्थः
 तत्राकाशस्य प्राधान्यं सर्वकारणास्य एव प्रधानत्वात् आकाशवद
 मपि तदेव गमयत्प्रधानार्थस्यादिति अतएव प्रागाः ८ हे प्रस्तोतय दिवता

शा. ६. न ते जोगिधीयते उत्तमस्ते न देवा ज्योतिषां ज्योतिरिति श्रुतिमुद्राणि
१२ निरुद्धप्रयोगात्तेजसिरुद्धेऽप्येवमववाक्यगतब्रह्मलिंगादाकाशापाराशब्दो ब्रह्म
णिनीति ज्योतिर्वीचकबुभुक्षुमगस्तिवरुलिंगं अथवा तत्तद्विंशतिरायवत्तेदया
प्रतिबंधित तेज एव ज्योतिः शब्दमित्यधस्तनप्रतिज्ञया संबधः बाधकादाका
शापाराशब्दो मुख्याप्यत्वादयोस्ति ते ज्योतिः पदस्य मुख्यतेजोवचनत्वेवा
धकस्तावत्स्ववाक्यशेषो नास्ति एतेनागताप्यत्वं च प्रसिद्धं प्रत्युत्ततेजो
लिंगमेवं वाक्ययोः हि दृश्यते दीप्यते इति प्रचलनत्वं इदं वाक्यं यदिदमस्ति न
नः पुरुषे ज्योतिरिति च कौत्सेयतेजस्य धास्यमानं तन्स्वरूपं भविष्यतीति
सांख्यविमिश्रितत्वादासोपस्यते इति हृष्टं च श्रुतचेत्युपासीत च बुध्यो रूपवा
तो वि श्रुत इति बाल्यफलश्रवणं न ब्रह्मोपासनस्य युक्तं तस्यैवाहृष्टिर्यदेतत्
इति हि मातं विजानाति न स्यैवाश्रुतिर्यदेतत्कर्तुं विधिधाव्येति तदमिव श्रुति
इति नीतिर्वीक्ष्यमद्योयादुमित्तोऽप्येव तेजसः तस्मादत्र वाक्ये तेजो लिंगमेव द
श्यते तच्च पादोऽस्य विष्वा भूताति त्रिपादस्याऽऽनं दिवीति ब्रह्मप्रतिपादं वाक्या
त्तरं पदतः परोऽद्वितीयो ज्योतिरिति ज्योतिः शब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयति सन्निधाना
द्युतेर्वलीयस्त्वान्नः तदिदमुत्तं वाक्यं तरेण गमिष्यमादिति अपि च वाक्यात्तरं
दिवीति धोमाधावेत्येतात्का अत्रुदिव इति मवादि त्वेतात्कोऽप्यत्रिपादमिडाक

नरावगम्येतु नदृशान्नवस्थिति १ आकाशवाक्यहिरण्यगोवासर्वभूतकार
 रात्तन्मभसोवावाद्यादिका रात्तन्मभानोत्तरेणावगन्तुं शक्यं पौर्वपिथालोचन
 यासमाग्रायोयत्र समजसः सन्नदर्थे नितरः इह भूतसंवेशतोद्गमने प्राणां प्रति
 श्रयमारोगे किं ब्रह्म प्रति श्रयेते किं वावापुर्विकारप्रतीति विषये यदा वै पुरु
 षः स्वपिनिप्राणं तर्हि वागचेतीत्यादिकायाः अपुत्तिसमये जाग्रत्समये च
 सर्वभूतसारेन्द्रियोपलक्षित सर्वभूतानां प्राणो लयो द्वयप्रतिपादिकायामात्मा
 नरसंवादलक्ष्म्यलायावलक्षणसर्वाणि हवेति वाक्यमपि वायुविकारे सर्वभूतोज्ज्वलि
 लयकारिणित्यादिकांशं वात्र निवर्त्यते पुनः कथं स्ववलीयस्त्वं मानात्तरे सन्न
 ममात्तु अयो रुचयेयवै किं न संगतिः किं करिष्यति ३ संवादस्य प्राणोद्विद्य
 मात्रलयस्य दृश्यते न सर्वभूतानां नित्यं यदा वा इति वाक्यमिन्द्रियमात्रस्य
 प्राणो लयवन्ति न तद्वलक्षणसर्वाणि निवाक्यव्यवस्था किंच यदा इति संवे
 र्गविधायां श्रयते वचः सर्वशान्त्ये नुहुहीयेनानयोरेकवाक्यत्वात् ३ ज्यो
 तिस्रस्याभिधानात् १० अथ यदत्तपराद्विज्योतिदीयते विश्वतः एवेति
 पुसर्वतः एवेत्युक्तमेव न मे पुलोके दिदं वाक्ताद्यदिदमस्मिन्नतः पुरुषे ज्यो
 तिरिति समाम्रीयते विश्वशब्दस्य संकोचमाशंक्य सर्वतश्च ज्योतिः सत्ये
 न्योधिकपुनर्मामिदमेव ज्योतिः किं ज्योतिः शब्दे

शा. ६. दस्या किंचित्करस्य तदनुसारेणानेन व्यत्वात् तदुक्तं प्रधानं हीति प्राप्तिपदिका
 १३ चक्षुषध्याहारः शरीरादृहिः शरीरमध्ये हृदयपुंडरीकमध्ये वाकासासिद्धा
 वशिष्ठः तस्मिन् सर्वत्र वर्तमानमपि ब्रह्मा नृराक्यशावशिष्ठं ब्रह्माकाशाभागा
 पेक्षया देवः परमित्युच्यते तत्तद्वकाशावच्छेदस्तु देवदिवीत्कृतमिति यत्तु
 वा ३६ = पूर्ववाक्ये चंद्रोक्तमिति ननु यत्तोगायत्री चंद्रं सर्वभूतमिति गायत्री प्रत्यक्षा रु
 वानस्य महिमानं नो ज्ञायाथाशुश्रूष्य मृचिना वच्चतुष्पाद्ब्रह्मोक्तं पुन
 यपदश्च वरणात्सेव कृतकृतदेतद्रुचामेकमिति तदेतच्छब्दाभ्यां प्रकृतार्थसंग
 मिता सर्वभूतान्मत्त्वं च न चंद्रसः न च भूत एषिवी शरीरहृदयात्मत्वादयः
 तस्माद्वायत्रापलक्षितं ब्रह्मोपास्यं प्राणास्तप्या उगमान् ११ अस्तिकौ
 यानि किं ब्राह्मणोपनिषदां प्रतर्द्धनारव्याधिका प्रतर्द्धनो हवे देवो दा
 सिरिद्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धे त्वं पौरुषेयेण चेत्त्याम्ना तस्यां प्रयत्ने
 सहोवाच प्राणोस्मि प्रज्ञात्मानं मामाधुरमृत्युपास्यो नि तद्देवतायां लिङ्गं त
 योत्तरत्राप्यखलु प्राणा एव प्रज्ञातमेव शरीरं परिगृहीत्वा पयतीति एतत्प्राणास्यत
 प्यानवाचं विजिज्ञासीत वक्तारविद्यादिन्यादि एतज्जीवस्यान्ते कस्य पक्षप्राणा एव प्रज्ञात्मा
 नंदो जरो मृत्युश्चादिः इदं ब्रह्मरागां नैतदत एव प्राणा इत्यनेन गतं तत्र हि नैव प्राणा क्र
 तिर्नाश इह तदुक्तमिति भोगायत्या योनिरूप्यते किंतु तं स्वीकृत्यैव अनेकलिङ्गसंके

ब्रह्मलिङ्गा

पलिंगादयिसन्निधिवाधः तदिदमुक्तंतदप्याप्रतिसंधितइति-अपिच-अभ्युपे
न्यवाक्यान्तरस्यब्रह्मविषयत्वमिदमुक्तंतत्वेतदस्ति तत्रगायत्रीछंदोभिधायिसं
देहभक्तदण्डुक्तंतदप्याप्रतिसंधितइति-अप्याभिप्रेत्यादित्यर्थः एवप्रामादुच्यते
सर्वनामप्रसिद्धार्थप्रसाधार्यविधानात्तत्र प्रसिद्धापेक्षिसत्सर्ववाक्यमप्यक
र्यति २ तद्वलान्तेननेयागतिनेजोलिंगान्वापिध्रुवं ब्रह्मरायेवप्रधातंहिब्रह्मछंदो।
नतत्रतु ३ तच्चयवाक्यान्तरस्यब्रह्मलिंगमात्रज्योतिःश्रुतिंवाधामहेकिंतुतदुप।
हंहितयश्चदश्रुत्या अत्रहियदतइतिप्रथमपठितयश्चदोक्तमेवज्योतिःपदेन
वाच्यं यश्चदश्रुप्रज्ञातवचनःअगत्यानुप्रज्ञास्यमातंवदति सचसर्ववाक्यनिर्दि
ष्टत्रिपाद्ब्रह्मपरामृशति लोकप्रसिद्धेरपिवाक्यप्रसिद्धेःश्रुतिंप्रतिसंनिकर्वा
तूयेनेयःएववाक्यस्यमप्यकर्यतिनेनतस्यसर्वनामोवलान्तेजोलिंगानिब्रह्म
रायेवनेयानिदीप्यमानकार्यज्योतिर्वित्तत्काररात्वेनाद्गुगनेब्रह्मणिलक्षणाया
दीप्यमानत्वंव्याख्येयंसारूप्यंचारोप्येनाकाशनागनिब्रह्मारोपान्त्र अल्पफल
वत्तमपिब्रह्मोपास्तित्वेसव्यभिचारं अन्नादोवस्तुदोविंदत्तैवस्वित्यादोअन्नाद
त्वादिवशाविशिष्टब्रह्मोपास्तेरन्नादप्राप्तिफलश्रवणात्तमेवदिव्याधेयस्यत्रि
पाद्ब्रह्मरागेदिवःपरत्वायोगात् ज्योतिर्विकेनास्तिप्रत्यभिज्ञेतिवाच्यं अर्थतः
प्रधानंप्राप्तियदिकार्यः तस्योभयत्रप्रत्यभिज्ञानेनद्विशेषराविभक्त्यर्थमे

शा. ६. तंत्रतः पदार्थानां च वाक्यैकं प्रतीतमपि बाधते अत्र तावदावघातस्मिन् शरीरे प्रा
१४ १४ गोवसन्ति तावदाशुरित्याद्यध्यात्मसंबंधवाहुल्यदर्शनात्परावीद्वे तदनुपपत्तेः
मामेव चिजानीहीत्यादेश्यशास्त्रदृष्ट्योपपत्तेर्न देवतोयास्ति शंका अतएवाहि
भगवान् नूत्रकारो देवता फलान्त्वान्त्वप्यगेवतिरस्योयासनात्रैविध्यादित्या
ह इतरप्यत्रानुर्विध्यादित्यतः जीवप्राणाब्रह्मसांगानुसंभवति प्राणोऽस्मिन्
तान्मानं मामुपास्वेत्युपास्यत्वेनोक्तप्राणप्रज्ञात्मनोर्धेवैप्राणाः साप्रज्ञायावै
प्रज्ञासप्राणाः सहस्रेतावस्मिन् शरीरे कसन्तः सहस्रमैतैभिधानादिवचनाच्च प्रा
त्या
रास्यप्रज्ञात्मनस्वजीवस्योपास्ययोर्भेदान्न नचब्रह्मण्यभेदे द्विवचनघटने स
हप्रवृत्तिरिति तृतिभ्यामनयोर्भेदोक्तः योवैप्राणाः साप्रज्ञेत्यादिस आतंदोजर
इत्यादिब्रह्मणो भविष्यति तस्मान्नयाशांगमुपास्यत्वं तचोपक्रमोपसंहारे
करुण्यावगेतैकवाक्यत्वाद्वाक्यस्यैकाग्र्यपिरत्वं वाक्यार्थविगमस्य पदार्थाव
गमजन्यत्वेनोपजीव्यादुर्वलत्वान्न नचसर्वत्रैवं वाक्यार्थसंभंगप्रसंगः एताप्रधा
तभूतपदार्थविगमस्य वाक्यार्थैक्याविरोधित्वान्न अत्रोक्तक्रमेण पदार्था
नां पेजीव्यादुर्वलत्वान्न नचसर्वत्रैवं तत्रत्वमित्येवंप्राप्तेरूमः वाक्यार्थबोधउद्दे
श्यः पदानां तात्तरीयकः पदार्थबोधएवंच वाक्यार्थस्य प्रधानता २ सत्यं प
दार्थविगमउपायो वाक्यार्थबोधस्य ननु पदार्थविगमपराशयेव पदानित्तमा

हेवलवत्कस्याकिंभवेत्. लिंगितोलिंगमित्यत्रचित्यतेप्रागचित्तितं अनेकेषां
जीवादीनांप्रत्येकमनेकानिलिंगानीहमिलस्ति नभूयसांम्यायोपिसर्वेषांसमः
तत्रकिंलिङ्गंवलवत्. किंसर्वाणिममवलान्युतेकस्यैवलिंगितोलिंगंवलवत्
त्. यदेकस्यतदाधिकस्यलिंगितः किंजीवादेतुतब्रह्मराज्ञीहचित्तस्ने न
चेत्तन्प्रागतएवप्रागाइत्यत्रचित्तितां चित्ताचेवप्रागोस्मिप्रज्ञात्मेत्युपक्रमात्
एवप्रागाएवप्रज्ञात्मेत्युपसंहारश्चैकामिदंवाक्यंएकमप्रास्यार्थःसचकश्चि
विचारेकार्यदेवनाप्रागायोधर्माःकारणोब्रह्मरासंभवानि तस्यकार्येन
गतत्वात्. नकारणधर्मः कार्यकारणस्यकार्यन्तिरेष्यनुगामात्कार्यस्यच
वावृत्तत्वादेवब्रह्मावच्छेदल्पितजीवधर्माब्रह्मरासंभवानि नब्रह्मधर्मात्वा
स्मिन्निनि एजन्वत्तस्तद्धर्मापदेशादित्यनेनगते नत्राहिसार्वात्म्यसर्वदुरि
तविरहाभ्यांब्रह्मरासर्वकारणोविगतेरूपवत्त्वादिकार्यधर्मानीना इतिप्रका
शान्तरेणवर्यनानत्रसंशयः किंजीवप्रागाब्रह्मराणित्रीरापास्यानिब्रह्मेववायं ते
प्रतिपाद्यमितिपदार्थवाक्यार्थयोः परस्परं प्रावत्यदौर्वल्यानवधारणान् पु
र्वत्रदिविदिवइत्यत्रप्रधानत्रधूत्यर्थाभेदमाश्रित्यगुराभूतप्रत्ययाप्याभेदा
नीनंप्रवामिहापिस्वतंत्रप्रागादिपदार्थभेदप्रतीत्येतत्सापेक्षत्वेनगुराभूतवा
क्यार्थप्रतीतियुक्तमन्यप्यानयसं तस्याहि पदार्थबुद्धापेक्षत्वाद्वाक्यार्थस्यास्व

शा. ८. स्मिहोके भवन्ति तप्येनः प्रेत्य भवन्ति सकृत्तं ध्यातं कुर्वन्ति मनोमयः प्राणाशरीर
 १५ इत्यादि तत्र संशयः किमिह मनोमयत्वादि धर्मेः शरीर आत्मोपास्यत्वेनोप
 दिश्यते आहोस्त्रिहोति मनोमयत्वादीनां प्रकृतव्रह्मैतेरपेक्ष्य सापेक्ष्यदात्वाभ्यां
 पादान्तरत्वादेव नावात्तरया गति तत्र क्रतुमित्यादिवाक्येन विहितक्रतुभा
 वतां मन्त्रसर्वमित्यादिवाक्यं शमगुरोविधिः १ शमगुरोविधि संक्रान्त
 त्वात्सर्वखल्विति वाक्येनोपास्तिविधिदामं अपि न सकृत्तं कुर्वन्ति वाक्यवि
 हितं क्रतुप्रवृत्तिमन्त्रद्यतदंगत्वेन शमं विधत्ते तच्च स्वपाठान्पूर्वमविहितस्य
 पास्तिकप्यमनुवदेदप्राप्तत्वादिति युक्तं सर्वखल्विति वाक्यस्य सकृत्तमिति वाक्या
 योपजीव्यत्वेन पाठक्रमस्यार्थक्रमेणावाध्यतया ज्ञातः परत्वापपत्तेः ननु विधी
 यतां क्रतुमिति वाक्येनोपासनात्स्यास्तत्सर्वखल्विति वाक्यान्नातं ब्रह्मविष
 यः स्यात् तत्र क्रतुवाक्यस्य स्वागतं मनोमयत्वादिविशिष्टवस्तुविषयत्वेन
 पर्यवसाने वाक्यान्तर्गतगुरोविध्यर्थवादस्त्वब्रह्मसमाश्रयायोगात्तस्मात्
 त्मनोमयत्वादिविशिष्टजीवोपास्तिविधौ पर्यवसिते पश्चाच्चमो विधीयते
 नोपेवं चान्यत्र विशिष्टगुरोवाक्येनोपास्तिर्नान्यत्राशेषब्रह्मरणा संबध्यते
 तच्च सर्वखल्विति वाक्यब्रह्मपरमपि न स्पष्टं हि वाक्यसिद्धसाधनं ननु वादेन श
 मविध्यर्थो हेतुवन्निगदाप्यवादः तच्चान्यपरादप्यपेक्षितं ब्रह्मग्राह्यमिव

अस्य निःफलत्वात् अपित्वेकवाक्यार्थविगमपराशितंतु पदार्थविगमेन विना श
कुर्वन्ति कर्तुमिति तत्रात दर्थमेव तमपि कुर्वन्ति तितेन प्रधानवाक्यार्थस्योपक्रमोप
संहारैक रूपावगमस्य न भंगः यत्तु भेददर्शनं सहस्येता विनित ज्ञानक्रियाशक्ति
मदुद्दिष्टा रागयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मा तमेवताभ्यामुप
लदायितुं मुत्त एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मन एकत्वमुपलदायितुं उपलक्ष्यरागयो
रभेद उक्तः यो वै प्राणांसाप्रज्ञेत्यादिना एकमुपलक्षित प्रत्यगात्मन इह ब्रह्म
त्वं बोधते स एव प्राणा एव प्रज्ञा त्मानं देजरश्तयादिना एव चानन्यथा सिद्ध
ब्रह्मलिंगानुसारतः एकवाक्यतया प्राणा जीवलिंगोपपादनं ३ कारणाद्य
मेरागाकार्येऽनन्यथा सिद्धिश्च पुर्वेति चेति इति शास्त्रदर्पणो प्रथमस्या
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् १ स्पष्टलिंगवाक्यानि प्र ब्रह्म
प्यमपाद उदाहरणं द्वितीयतृतीययोस्त्वस्य वृत्तब्रह्मलिंगानि तयोस्तु प्रायशः
सविशेषानि विविशेषब्रह्मलिंगवाक्याविषयतया रूढियोगविषयतया भेदः
प्रथमपादे ब्रह्मराः सर्वजगन्कारणात्त्वसामर्थ्या सिद्ध सर्वान्मत्वादेन पजीवनादुत्तर
संदर्भस्य तदानीन्तन सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादिति सर्वे एव त्विदं ब्रह्म तज्ज्ञतानिति शा
न उपासीत तस्माद्वा यत्त इति तज्ज्ञतां स्मिह्वीयत इति न हंतं स्मिन्निति स्थिति
काले वेद्युत इति तदन्निति र्यस्मादर्थे एव यस्मात्सर्व एव त्विदं ब्रह्म ततो रागद्वेष
विषयाभावाच्च त उपासीतेत्यर्थः अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरा

शा. ६. ब्रह्मदत्तपदश्रवणाच्च पूर्वाधिकरणान्तेपरमेश्वरस्याभोक्तृत्वोक्तोरिवतस्मोक्ता
१६ किंनुजीवः स्रष्टृत्वं च नोक्तृत्वं मेव तस्याहि इहोदनस्य भोग्यकृत्वं प्रसिद्धेर्बुद्धिः
गतं भोक्तृत्वं प्रथमं पश्चात्संहर्तृत्वं चागम्यते २ ततश्च प्रथममनुगतभोक्तृत्वानु
सारेयाजीवपक्षात्तात्रोपास्यः ब्रह्मदत्तादिव जीवस्य कार्यकरणासंधातो
भोगायतनतया भवति भोग्यः मृत्युरपि कस्यचिद्ब्रह्मदत्तादिभोजने
भवत्युपसेवनं अथतु मृत्युपसेवनश्रवणास्यासंकोचाय संहर्तृत्वमनृत्य ततो
निरन्तादशति श्रान्ते लोके प्रसिद्धे श्रान्तिरक्तास्यात् तपरमात्मा जस्याविक्रिय
त्वादिति प्राप्ते ब्रूमः भक्तमोदनशब्दस्य मुख्यार्थोऽनुभोग्यता लक्षणायां न
तद्वारं भोक्तृत्वं प्रथमं कृतः २ उदनशब्दस्य न भोक्तृत्वमित्यर्थः वेदनादावप्रयो
गान् अथ भोक्तृत्वं लक्ष्ये तन्न हि भोग्यकारकभोक्तृत्वस्य संहर्तृत्वस्येकप्रपञ्च
म्यान्तप्यात्तविशेषे मृत्युरूपोपसेवनसंनिधानाद्ब्रह्मदत्तोपलक्षितविनश्वर
वस्तुमात्रे उदनगतविनाशित्वगुणयोगे नोदनशब्दोक्तं न तत्संहर्तृत्वमिन्ताप्र
तीयेत सचाक्रियोगिमायोपाधिकः संहर्ता गुहां प्रविष्टावात्मानो हितदृष्टाना
त ३ अतपिक्तोऽसृष्टतस्य लोके गुहां प्रविष्टो परमेपरार्द्धे श्रान्तपौत्रहवि
दो वदन्ति पंचाग्नयोपेव त्रिराग्निकेना इत्यत्र बुद्धिजीवोऽप्रतिपाद्यो जीवेष्वरो
वेति संदेहः उभयत्र लक्षणाया अविशेषात् अतपानकर्तृत्वं हि जीवेन सह

वाक्कोपात्तमनोमयश्चादिभिरपेक्षाशान्तेः तस्माद्जीवोपास्तिपरत्वे प्रमोक्ष
मः समासः सर्वनामार्थः सन्निवृत्तमयेदन्ते तद्विनाप्योपि सामान्यनाप
दायानिवर्तकः २ तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ग्राह्यमन्य परादपि सत्यसंकल्पप्रमुखामांय तथा
पार्थः ३ इह हि प्राणाः शरीरमस्यति बहुव्रीहि समासः सर्वनामार्थ इवाप्येयस्य च
सतप्यात्तेन समासार्तवर्तित्यस्येति सर्वनामश्रुतिः सन्निवृत्तमपेक्षामादागसर्वस्व
त्वितिसन्निहितं ब्रह्म प्राप्य पर्यवसिनामिधानात्तदेव विधीयमानं क्रतुविषयंग
मयतिनचमनोमयपदेन तद्विनाप्यः सर्वनामाकाक्षाशमयेन सपटस्रद्वित
दिः स्वविकारप्राचुर्यसाधारसोनसंधिश्चाप्यत्वेन जीवनिश्चायकत्वायोगात् मनः
प्राचुर्यस्य च मनश्च पलभ्यन्ते न ब्रह्मरायपि संभवान् एवं च मनोमत्वादेभ्योपास्या
समर्थकत्वे सति विहितोपासनया विषयत्वेनापेक्षितं ब्रह्म समविधिपरादपि वाक्या
ङ्गम्यमानं ग्राह्यं तथा च वाक्यशेषस्थानासत्यसंकल्पादिशङ्कानां यथार्थतास्या
दिनि न कज्योतिर्विचारोपागताप्यत्वं तत्र हि ध्रुवसंबन्धः प्रत्यभिज्ञायकोक्तिनात्रो
तिशंकायास्तद्विनाप्यसिद्धेहेनाशान्तेरिति अक्षरचरग्रहणान् २ यस्य च
ब्रह्मचक्षत्रं चोभेभवत् उदन्तः मृत्युर्यस्योपसेवनं कश्चिदप्यविद्वत्तसः अत्र क
श्चिदौदवोपसेवनस्य विनोत्रप्रतीयते स किमग्निरुत जीव अहोपरमात्मेति
संशयः तदर्थं किमदृष्टं भोक्तृत्वं उत संहर्तृत्वमिति संशय्यते उदन्तपदप्रवण

शा. ८. यत्वाभ्यां संशयः उपक्रमवशा (दयः पश्चादवगताव्या) (ख्याताः न हस्तिहापि
१७ यत्वाभ्यां संशयः उपक्रमवशा (दयः पश्चादवगताव्या) (ख्याताः न हस्तिहापि
तामयत्वात्) तत्पूर्वमितारस्योपवर्तितं कृतं व्यावेन येनैव सखत्वनानुषज्यते
वैद्विज्ञानं विवक्षा विन्यत्र जीवपरमात्मनो प्रथमावगता विनिनदुनरोधेन गुरु
प्रवेशादयः पश्चादवगताव्याख्याताः न हस्तिहापि यत्वाभ्यां संशयः उपक्रमवशा
इति प्रथमावगतेष्टा यान्नानितदुनरोधेनामयत्वात् दयः कल्याणं वि
हारव्येयाः इयं च मुरुविशिष्टा वृत्तिप्रकाराणां नास्तीति कृत्या विना अज्ञात
एव इति सर्वनामनी वदपमाणा येन न मनो मयत्वात् द्विगाप्यविद्वत्संदेहो दृश्य
त इत्यस्य छायात्माभिधायकत्वात् न तथा हि एव दृश्यत इत्येतत्प्रत्यक्षेण
युज्यते परोक्षं तन्मनस्य प्राप्तिविबलं युज्यते २ राक्षसस्त य एव इत्येतत्प्रत्यक्षेण
निष्पन्नाभिधानेन सर्वनामपदे सती प्राप्य सति हि तस्याप्यं भवेत्तामभिध
तराणी ३ इति दृश्यत इत्यस्मात् प्रागेव य एव इति सर्वनामनी अपर्यवसित
भिधाने सती पुरुषं प्रेक्षेत्तामपर्यप्राप्य पर्यवसितं तस्यानां दृश्यत
इत्येनदपि सापेक्षं पुरुषपदार्थप्राप्य पर्यवस्येत् अथ पदं च नैरपेक्ष्येराचे
तत्तमभिधान इति एवं सति दृश्यत इत्येतः प्रागेव पुरुषस्य प्रस्तावत उपक्रम
मत्तवावयस्य पुरुषस्य च शास्त्रजन्ममेव तानस्य दत्वा दृश्यत इत्युपचरितं
अदिचान्तर्यामिराः स्थानं निर्दिष्टः यश्च ज्ञातिविनिवृत्तिनितदेवेतादिराणी

बुद्धेरिव परमेश्वरस्यापि बुद्धिर्न्यायेत लाक्षारि कां हर्वत्र ब्रह्म तत्र शब्दस्थसन्निहितमृत्युपदा
नुसारं सान्तिवस्तुपरत्ववदिहापि पिवद्यदस्य संहिगुहाप्रविष्टादिशब्दानुसारं बुद्धिजीव
त्वं तथाहि नियताधारता बुद्धिजीवसंभविमीति नहि कुंशात्कल्पयितुमुक्ता सर्वमेपरात्मनि
१ नियतहृदयगुहाश्रितत्वं हि परिच्छिन्नयोर्बुद्धिजीवयोर्युक्तं परमात्मानुबुद्धावन्मन्त्रवर्द्धते
सनुः प्रागल्गामे श्वकमलना भस्तत्राभिव्यक्तत्वे तसन्निहितत्वात् तत्राति कल्पनां हि
मेयुक्तं अत्रोत्तरं अतपानेत जीवात्मानि श्रितोऽस्याद्वितीयता प्रहरोवसस्ते
सानुबुद्ध्या विरूपया २ गोः सद्वितीय इत्युक्ते हि गवात्तरे सा सजातिर्युतसा
नीयता वगम्यते तत्तु विज्ञानी येनाश्वरदिनामदिहपि वस्तुवित्यत्र जीविकम
फलान्मकत्रातपानवर्त्तरिति श्रितेन स्याद्वितीयश्रुतत्वेन सजातीय इश्वर
एव ताचेतना विज्ञानीया बुद्धिः यन्गुहाश्रितत्वं तत्र समाधिः प्रथमसद्विती
यत्वे प्रहारागवगते सति गुहाश्रितत्वं वरमं व्याख्येयमविरोधतः ३ पिव
त्राविति पदे प्रथमं परमात्मना सद्वितीयत्वे जीवस्य वारिजि मार्गं रागवगतिं स
निगुहाप्रविष्टत्वं वरमं श्रुतत्वं प्रथमा नु गतानुसारं प्रागल्गामहर्निषावेना
व्याख्येयं सङ्कतलोकवर्तित्वमपि बुद्धिर्न्यायेत परमात्मनि गमयितव्यं एवं
छायात्पतुल्यत्वं जीवस्याविद्याश्रयत्वादीश्वरस्यानादृत्यवोधान्मत्वा युक्तं
अन्तरउपपत्तेः ४ य एवोद्विगि पुरुषो ह्ययं एव हात्मने होवाच एतदमृतम
भूमेतद्ब्रह्म तत्र ह्यस्यात्मा च जगत्पुण्यास्य ईश्वरो वेति दर्शनस्य लोकि कत्वशङ्की

शा. ८. दितियमने साध्येतदेहा धनारं द्वितीय इति चेत् तस्याहि तत्तदेहादितस्य तदणः

१८ कर्मादिति मिति नहि तत्पितृति नहि परमात्मनोपि शरीरसंबंधाभावो सिद्धः तदि
वया विद्यादिति त्वेन शरीरादिजगतस्तेन संबधान् नृत्तीयेनुपरमात्मानतनिय
ताम्प्रभोक्त्यादित्यत्र त्वेन नत्वमेवोपाधिः त्वमुक्तात्मसुसाध्याव्याप्तिः ते
षां परमे प्रवृत्तौ देन पदानि दोषान् अपि वात्र नियंतृत्वस्यात्यन्ताभावसाधना
त्मुक्तात्मनां प्राडि. यत्तत्त्वान्नसाध्यंतेषु विद्यते ३ ईश्वरपक्षीकृत्या नियंतृत्व
साधनमगमविरोधश्चेति अदृश्यत्वादिको धर्मोक्तैः ६ अप्यपरायणतद्वत्
रमधिगम्यते यत्तददृश्यमग्राह्यमश्रोत्रमगोत्रमवर्गमिवजः श्रोत्रैतदयाशिषा
दंतित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इत्यत्र किं
प्रधानमदृश्यत्वादि धर्मकं सर्वज्ञाद्विवेकाय निर्दिश्यते ननु जीवो देहादिव्यति
रिक्तो भुदयनिश्रेयसप्राप्तयेति रूप्यने किं वा ब्रह्मेव प्रतिपाद्यत इति अदृश्य
त्वादिसाधारणा धर्मदर्शनात्संशयः पूर्वद्रष्टृत्वादिव्रवणान्नप्रधानमनर्थ
मीत्युक्तं ३ हतदश्रवणादत्तरं प्रधानं भूतयोनि त्वमपि तस्येवायतः परिणा
मो विवर्तनीयः स रूपाद्योपलभ्यते विदत्तमानुसारूप्यजडा नानोपपद्यते १ जडं
प्रधानमेवान्नो जडोतिः प्रतीयतां योनिशब्दो निमित्तं केवलं कुतो जीवतिरा
क्रिया २ तदि लक्षणात्वादित्यत्र परिणाममभ्युपेत्यपि परिणामसारूप्ययोर्वी।

न्युपास्सार्थमुक्तं कं रं ब्रह्मेत्युपक्रान्तमीश्वरं सर्वनामनीवदेतामिति निरर्गि
न ब्रह्मप्रकरणादपि न च नत्राग्नीनं च कृत्वा हि चार्थवत्कृत्वेवाक्येन ब्रह्माभि
धानमिति युक्तं आचार्यस्तु ते गतिं वक्तुं न्यातिमिरुक्तशेषामिधानस्यात्वा
र्यकृत्यस्यतिवेदितत्वादिति अनयाम्यधिदेवादियुतद्रुमव्यपदेशान् ५ परं च लोकं
परमं च लोकं सर्वाणि भूताति योत्तरो यतयतीत्यादितन्नातर्यामी जीव ईश्वरो येत्यस्यति
यतत्वासंभवसंभवाभ्यां संशयः प्रधानपदस्तत्वाक्यशेषगतद्रुष्टत्वाच्च संभवेन द्ववि
तो साध्येतुश्चः पूर्वत्र य एवोद्दिष्टाणीति परमात्मनः स्यान्नतिर्देशोपपादनाय यश्च ज्ञा
यिति चान्नित्यादिसंस्थेव स्यात्तद्व्यपदेशो दृष्टान्तपुक्तः सत्त्वादिष्यते तथा हि स्वक
र्मोपाधिर्नित्यं देहेनैतान्यच्च नियच्छति तत्त्वादिरशरीरस्तनाम्नान्तर्गमितां ब्रजेत्
१ ईश्वरो न नियन्ता अशरीरित्वात् घटवदित्युक्तं अशरीरस्त्विति स्वशरीरनिय
तरिशरीरात्तररहितेनैकान्तं मशरीरत्वमाशंक्योक्तं स्वकर्मोपाधिर्नियमिति न
नियम्यातिरिक्तशरीररहितत्वं हेतुः किंतु शरीरेण भोक्तृत्वेनातत्त्वयः तद्वानुस्व
कर्मजं देहेन तादृशसंबंधवानेव तदेतद्वारेणान्यतवाश्रयादिनियच्छतीति त
व्यभिचारश्चि तवचिततत्त्वमुपाधिः भूतात्मसत्त्वपिसाध्ये उपाध्यभावेन साध्या
व्याप्तेरिति अत्राभिदध्यहोदेहेन्द्रियादिनियमे तस्य देहेन्द्रियाभ्यन्तरं स्वकर्मोपाधिर्नियम
चेत्तद्विद्याजित्तिजगत् २ किं मशरीरित्वं यतो नियतत्वाभावः नियम्यातिरिक्तत्वेन रहितं
वादेहसंबंधाभावोवादेहभोक्तृत्वाभावोवा आद्येनैकान्तः कतोस्य तद्वानुस्वशरीरा

शा. ८. प्रत्यभिज्ञानाद्भूतयो निरेवाक्षरदिति निर्दिष्टेति वाच्यं अथ मशकनीयं सर्वज्ञ इति
१८ वाक्ये सर्वज्ञस्य जगदुपादानत्वं प्रत्यभिज्ञायास्य वाध्यत्वात् येनाक्षरं पुरुषं वेदि
१९ सत्यं पुरोवाचिना तत्त्वतो ब्रह्मविद्यामिति वाक्षरस्य ब्रह्मविद्याधिगमस्य पुरुषत्वा
भिधानाच्च यत्तु परिणामविवर्तयोः सारूप्यापेक्षेति ननु विवर्तस्तत्पुंश्चोयं ब्र
ह्मरूपोपरिणामितः अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमुपेक्षते इत ब्रह्मरूपो मोक्ष
गतिस्तु विवर्तः स च शंखपीति मादो वै स ह शेष इति विवर्तमानं त्वं हेतुस्व
देकान्तत्वाद्धारोप्याधिष्ठाते जीवे नैकान्तः वैश्वानरसंसारराशौ विशेषात्
७ को न मन्त्रात्मा किं ब्रह्मेत्यात्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यक्षेति मेवतो ब्रह्मीति
वोयक्रम्य ह स्तर्यादीनां तेजस्त्वादिगुरा यो नैको कोपासना निरूप्या वैश्वानर
प्रत्येवां मर्द्गादिभावमप्युपदिश्यामीत्यने यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रं मन्त्रमाभिवि
मानमन्तमानं वैश्वानर उपास्ते सर्वलोकाद्या अयं फलं मुक्तेतस्य ह्वा एतस्या
त्मनो वैश्वानरस्य मर्द्गवत् तेजाश्च जर्विरूपा आराः एत गवर्तात्मा संदेहो बहुलो व
स्तिरेवरयिः एष्विद्येव पादावुर एव वेदितो मानिवा हि नृदवः गार्हपत्यो मन्त्रत्वाद्
अपव नमस्य माहवती यज्ञादिकि मयं वैश्वानरो जाठर जत परमेष्ठ र इत्य
ब्रह्मभ्यामस्ति वैश्वानर रात्राभ्यां च संप्रायः अग्निशब्दोपि हि समानप्रकृतौ
वानि सनेय के प्रकृते अग्निमग्नि वैश्वानर इति योत्विह भाष्यकारा इह ता
देवता जीव एव पक्ष उपन्यस्ताः त उपक्रममात्रेणुपारा मन्त्रा धारत्वादेर्वा

मिनिराक्रियते ३ हतुर्विर्तसाहृषययोपरिरागमस्तुतत्रत्य ३ हानूदितः ३ हाहिहेमादेः
परिरागमोरुवकादिर्हमसरूपएवदृश्यते श्रुतयादेर्विर्तस्वरजतादिस्तदृशाएवजगत
स्तचेतनत्वात्रविद्वान्मसारूप्योऽमृतः प्रधानं जडं जडस्यजगतः प्रयोगोपिभूतयोनिर्ज
डापरिरागममारात्वाहिवर्तमारात्वाहृहिमरद्वादिवतइति अथभूतयोनिरित्यत्रयोनि
शब्दोनिमित्ताप्यस्तथापिब्रह्मरागइवस्यापिनिमित्तत्वाद्ब्रह्मवाभूतयोनिर्जीवोवेत्यनियमे
नपूर्वपेदाः अत्रोच्यते नतावद्भूतयोनेर्जडत्वयतः अक्षरस्यजगद्योनिभावमुत्काह्यन
न्तरं यः सर्वज्ञइतिश्रुत्यासर्वज्ञस्यसउच्यते ३ तेननिर्द्देशसामान्यात्प्रत्यभिज्ञानतः
स्फुटं अक्षरंसर्वविद्भिश्चयोनिनचित्तनंभवेत् ४ अक्षरान्तरइतिश्रुतिस्तव्या
कृतेमया अश्रुतोयत्स्वकार्याणिनेताव्याकृतमक्षरं ५ अत्रह्यक्षरंभूतयोनिप्रकृ
त्यवाक्यशेष ससर्वज्ञःसर्वविद्यस्यज्ञानमयन्तपःतस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्त्रं
जायतइतिसर्वज्ञस्यजगद्योनित्वमुच्यते उपादानप्राययदित्यायाश्रुतस्मादिनि
पंचम्यानिमित्ताप्यमाशंकानत्रोपादानत्वप्रत्यभिज्ञयेकवाक्यत्वेसतिवाक्यप्र
मारागत्सर्वज्ञएकभूतयोनिर्विश्चयोनिर्यदक्षरं तत्सर्वविद्भवेदित्युद्देशविधेय
भावः ननुयद्यक्षरशब्दवाच्यभूतयोनिःसर्वज्ञत्वंकथंनह्यक्षरान्तरइतिपरह्येति ३=
सर्वज्ञस्यकार्यापेक्षयापरात्कारसागदक्षरान्तरत्वमुक्तंश्रुतावतआहअक्षरा
न्तरंइतीति अत्रवाक्येऽक्षरशब्देनब्रह्मरागोभूतयोनेरुपादानत्वनिर्वहकम
व्याकृतमायाशक्त्यपरपरायिंयोगवृत्त्याभिधीयते यच्चसमाख्यं त्रवाक्षरशब्द

प्रश्न. २. तदात्मब्रह्म जीवोपरमात्मसंदेहे किंवाक्यशेषगतागतित्रेताप्रकल्पतादेर्जीव
२. २: परिगृह्यतामसकम्पुत्वादेर्वाक्यशेषगतात्मपरमात्मेति वाक्यशेषस्या
७० अनिराग्यकत्वे प्राप्ते जीवरे समाशे व्यादतित्रेतादेः सकाशात्सगुणोऽथ

शा. ६. प्रधानेकप्यमप्रमा ज्ञांयोगमिति मन्थन इति हि श्रुतेर्योगशास्त्रविहितं कहरिं गं व
 मादिकं अन्तरंगं वधारसादिब्रह्म अवन्त्यशोधः अग्रिमानंकप्रट द्वितीयपंतौ ज्ञान
 ७/ मित्यारभ्य पिशाचावास्वोत्पन्नो लिखितः गोवर इति न्यायादिति प्राप्नोभिधीय
 ते प्रधानादावन्तात्पर्यादिप्रमाराणामयि स्मृतिः तात्पर्यविषये योगे प्रमाविध्य
 ६. प्यवाधतः २ सूक्ष्ममात्मनि विज्ञानं निवेशाय प्रधानाद्यतादिर्ह्यपदाभासोत्प्रे
 दितं विज्ञानमपेक्षत इति प्रमारांयोगे स्मृतिः तच्च सा तत्र प्रमारा मप्रमारा
 च प्रधान इति युक्तं एकत्र प्रसरत्या मप्रमारा तापि प्रसाध्याः सर्वत्र प्रसरान् प्र
 सरंतल्लक्षणे हि पावनं क्वचन मर्कटाः ताभिश्च निजैर्जावन् पिशाचावास्वैर्जनै
 वेशभूमित्वेनोत्सृज्यते योराशास्त्रो मन्त एव योगशास्त्रकृतो वदति गुणात्ता
 परमतत्त्वं न दृष्टिपथमृच्छति यन्नुदृष्टिपथप्राप्तं तन्मायैव मनुस्त्वैकमिति
 मन्तः प्रधानादीनयोगशास्त्रस्य तात्पर्यं किंतु योगे न चान्यत्पर्यविषय
 याप्रामादयतात्पर्यगन्धेप्यप्राप्ता रायमा वहति मा भूत्तु मूर्खवादा
 प्राभिधेयेषु प्रजापतिवयोत्तवतनादिष्वप्रमारा मिति रूपरपश्चादिष्वप्रमा
 रां मन्त एव तस्मै एकदेशस्य प्रधानादावप्रामाराये योग्येकदेशाप्रमाराय
 प्राक्क मर्थवादानां स्वाभिधेयेष्वप्रामारायेपि विधीनां प्रामारायेपि लभात्. अत्र
 तत्र वाक्यानां हि स्वार्थबोधोपायेतत्वात्. वाक्यान्तराप्रामारायेपि तत्र वाक्यान्तरस्य प्रामा एव

३५ नुहेयोपदेशसावकाशः स्मृतिः प्रधानादन्यत्रानवकाशेति चेत्तज्जगदुपादानत्वं जगदुपा
दानत्वं प्रधानस्वामित्वादुपाचर्यत इति प्राप्तेभिधीयते सर्वत्रमातुरो धेत ब्रह्मसो वेदतिः
स्मृतिः स्मृतिः कश्चिलतो ज्ञाताने देवोत्प्रेक्षितक्रमात् २ यथा नृत्यं कुर्वन् नयपितृव्यी
वर्त्तकदर्शितक्रमेणो वन्दत्यतीति तत्स्वतंत्रा एवमीश्वरः प्राचीनस्वकृत्तत्राममकुं ३ उरु
ध्यविस्वयत्वेदं तत्स्वतंत्रः क्रमोपगृहीतवर्त्तमानाववेदोर्षप्रत्यायकस्तिनसंस्कारा
रूढानियतक्रमेण वेदतदर्थं श्रुतगुणपदीश्वरज्ञानेपरिस्पृष्टत्वेन एवं न वेदकरोता
नहेतुः क्रमवत्संस्कारारूढवेदं स्मृतत्वा नादृशवेदवचनसंभवान् एतच्च वेद
स्य कर्त्तृस्मरणां मनोरंजनादर्थानुष्ठानदर्शनात्तत्र श्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुति
तत्तत्प्रवक्तः प्रमाराणं वेदः कापिलस्तु श्रुत्यर्थं ज्ञात्वा भित्तवक्रमां स्मृतिं निरमि
सीते स्मृतिप्रामाराणाय यावन्मूलभूतं प्रमाराणं परीक्ष्यते नावन्वचनः प्रमाराणभू
तश्रुत्यर्थं श्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुतिश्रुति
तन्मात्रादिमूलत्वेन सावकाशा स्मृतिविषयनिर्णयककल्प्यमूलगहि कापि
ली प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिस्मृतिभिर्वाधमर्हति ३ एतेन योगः प्रत्युक्ता २
चेतनजगदुपादानत्वं वादिवेदानां प्रधानत्वास्तवमीश्वराधिष्ठितं जगदु
पादानमिति वदंत्या योगस्मृत्या संकोचसंदेहे पूर्वपक्षसिद्धान्तावतिदिशति श्री
भ्याधिकाशं कानु श्रुतिसंवादतः सम्यक्ज्ञाने योगोपयोगः सतं योगे स्मृतिर्मासा

शा. ६. जगत्प्रकृतिकमचेतनत्वादित्युक्तकार्यस्य सर्वस्य ब्रह्म प्रकृतिकत्वस्वी
 कारात्तन्मध्यमगतिदृष्टान्तः ब्रह्मराश्वब्रह्माप्रकृतिकत्वेन सपदत्वात्तत्र बहे
 तोरप्रवेष्टादसाधारणाना प्रथमा तु मानवचेतनस्य सत्तत्राकाशानुपादाने
 तायां समारित्वा मयाधिः द्वितीये च सपदः साध्या विकलः पटस्यापि नत्वा पत्र
 ब्रह्म प्रकृतित्वस्यास्माभिरित्युक्तान् तृतीये च कार्यत्वादिभिरनेकान्तः तेषां स
 कलत्वाद्जगत्प्रकृतिवद्वत्तेश्च पत्तेनाशेषापरिग्रहाच्चपि व्याख्याताः ४ अन्व
 यित्वा ब्रह्मराशौ वाच्येन कार्यप्रत्युपादानमभ्युक्तेरुपादानात्कार्यमहत्परिमारा
 नित्यनुमानेन सकोच संदेहेऽग्निदेत्वा नुपदेशविवत्संगतिः तथाहि वेदवि
 षीतत्वात्सारव्यादिस्मृतिरजन्मूला एवं ब्रह्मोपादानवैपरीत्याद्जगन्मूलत्वेन
 मूलत्वेहिततो महत्स्य मूलमिति एवैववाधिकाशका तथाहि उपादान
 स्य नत्वादेः पटादिन्यूनमानतः जगत्संस्ततो न्यूनपरिमारां प्रमीयते य
 दमरभ्ययाक्तत्रसरेण महानो वयवितस्तत्ततो न्यूनपरिमारेणो नुपादाने
 रारभ्यते त्रसरेणुश्च सावयवः चाजुषद्वत्वात् पटवत् यश्च त्रसरो घवय
 वयवसद्व्याण्डकं तथा त्रसरे घवयवाः सावयवाः महान्तप्रत्यवयवत्वान्ननु
 वदिति घण्डकावयवपरिमारेणुसिद्धिः न च तस्यापि मूर्तत्वादिना सावयवत्व
 मनुमेयं तथा सति तद्वयवानामपि सावयवत्वापत्तौ सन्नेनु राजसर्घपयो रन्ता

विष्णुचेतनं ब्रह्मजगद्भ्रमशुद्धिभाक् तेन प्रधानसाम्यत्वात् प्रधानस्यैव विक्रिया ५ पं. ६

मुपहृत्यते न च वेदविग्रहादिवदन्तत्परस्मृत्या विप्रधानादिप्रमेयं ब्रह्मोपादा
नत्वश्रुतिविरोधादविरोधाच्च विग्रहादेः तस्माद्योगस्मृतिरमानं प्रधानादौ मानं च योग
इति न विलक्षणात्वादस्य तस्यास्त्वप्रशङ्कात् ३ मवेतनोपादानजगद्वादिसनत्वयस्य
गगनादिवत्तनप्रकृतिकंद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन संकोचसंदेहे वेदविरुद्धस्मृ
तेर्गुलाभावादमानत्वमुक्तं अनुमानपूर्वतु व्याप्तिपक्षधर्मतिलोकसिद्धेः अतो नुमा
नेः समत्वयः संकोचतीय इत्युत्तराधिकररास्तोमस्मृत्यधिकररो न संगतिः
वेदविरुद्धापर्यस्मृतेर्वेदवैलक्षण्यादात्तज्जलत्ववद्ब्रह्मवैलक्षण्याजगदप्यन
न्तलमिति निरंतरसंगतिसंगतिः तस्याहि प्रकृत्या सह सारूप्यं विकाराणा
मवहितं जगद्ब्रह्मसरूपं चेति नो तस्य विक्रिया २ सुखदुःखमोहात्मकत
याजगदशुद्धमचेतनं ब्रह्म ननु तद्विपरीतमिति सरूपप्रधानप्रकृतिकं जगत्
प्रयोगः ब्रह्मनकाशोपादानं चेतनत्वात् जीववत् औपाधिकजीवस्याकाशो
पादानत्वस्य सिद्धान्तेऽप्यनिवृत्त्या न साध्यः सपक्षः आकाशोपादानं चेतनप्र
कृतिकः द्रव्यत्वात् घटवत् सुखदुःखमोहावाजगदुपादानवर्जितः सकलजग
दनुगतत्वात् सतावत् घटत्ववद्वाभिचाराय सकलग्रहणं सर्वन्मिना हि सा
मीप्ये प्रकृती मरणाहतः ब्रह्मासत्ताजगत्त्यस्त्रिचिन्सा रूपमिच्छा ३ चेतनाया
विरहाद्ब्रह्मोपादानजगद्विषयवाजगतो साधारणता हेतोर्दृष्टान्तैकल्यात् ४

ब्रह्मण्यसदाशिवचेतने

शा. ६. भिन्नानां तस्मान्नयोरभेदे च स्वादभेदः परस्परं १ तत्र भेदग्राहिप्रत्यक्षस्य निरवकाश
 त्वाद्वैतश्रुतिः सन्नानात्वे क्वाडुपचारैराजगदवेन बोधिकाशब्दस्य ह्यपचारः
 संभवानि न प्रत्यक्षदास्येति प्राप्तेऽभिधीयते अत्र भिन्नतरंगादेरितरेतरभेदवत्
 ब्रह्माभेदे विभेदः स्यात्तन्व्योत्पन्नं भोक्तृभोग्ययोः यैरि केन विदूषेराभिन्नास्ते पर
 स्परमप्यभिन्ना इति न व्याप्तिं समुद्रतरंगादीत्याभिचारादिनि तदनन्यत्वमारंभ
 साशब्दादिभ्यः ६ अंगीकृत्य भेदग्राहिप्रत्यक्षादेः प्रामाण्यं भेदाभेदयोः कार्यका
 राणात्मकरूपभेदेन विरोधो वेदान्तानां परिहृतः इदानीं तत्त्वज्ञानेन प्रामाण्यं
 तत्त्वावेदकत्वं पर्यन्तमुत्तरदृष्टं तत्त्वज्ञानं दृष्ट्वा दैवव्यवहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते तत्त्व
 वेदकत्वे च प्रत्यक्षादिस्तद्भूतप्रपञ्चस्य सत्यत्वाद्ब्रह्माधेतविरोधो व्यावहारिकत्वे
 नुत्तरेति तत्र प्रत्यक्षादित वेदकं न वेने प्रत्यक्षादिप्रामाण्याद्वेदान्तप्रामाण्याच्च
 संशयः नत्रपूर्वाधिकारो भेदाभेदसमाश्रयेण द्विरोधसमाधानं कृतमेक
 देशिज्ञानं देवपूर्वपक्षीकृत्येह निरस्यते तथाहि वेदान्ते मन्त्रायां समनुलित
 नया कर्मकांक्षाजादः सत्यावुत्पाद्यपापादवित्तपपरमब्रह्मधासंभवाच्च सन्य
 त्वादीशानायाः श्रुतिषु परिशान्तोदाहृतेर्वेदगीते रक्षेत्तस्याप्यभिन्नं भवति च पर
 मब्रह्मभिन्नप्रमाणान्तरं १ यदि ह्येकमेव सत्तत्त्वो नानात्वाभावाद्देदिककर्मकां
 डविषयो विधेयनिवेष्ट्यादिभेदो बाधेत लौकिकश्रमभेदः प्रत्यक्षादिप्राप्तोच्छेदो

वयवारवृत्तत्वेन समपरिमाणात् प्रसंगान्न स्यात्तत्र ह्योपादानं जगदिति न
 भि- त्रापि दध्महो शिष्टेष्टापि स्मृतिर्वाच्यं यदा विदविरोधतः का कथा तत्र न त्व
 त्ते मते वेदाय वाधिने स्मरं भेल्यान्महदुल्यान्महद्वज्जन्म विवर्त्तन विद्यमोतहि
 भूस्थस्य गिरिवृक्षेषु हृत्वा त्वारोपदर्शनात् ३ यत्तत्र सरेरवयवसावयवसा
 वयवत्वानुमानं तत्र महत्त्वमुपाधिः अस्तु वानेन परमाणां निर्वयवत्वं तथापि
 न नित्यत्वं त्रसरेराः कार्यवयववयवः महत्कार्यत्वात्पटवदिनि परमाणाः का
 र्यत्वानुमानात् स्यादेतत् कार्यद्रव्यं चेत्परमाणास्तर्हि सावयवः स्यात्पट
 टवत् तस्याचानवस्थायां सनेरु राजसर्वपपरिमाणा साम्यादिति यातु
 ति तत्र अयं पटः एतद्व्यसावयवत्वरहितं कार्यद्रव्यान्त्यः मेयत्वात्पटवदिनि सि
 द्धेतिरवयवकार्यद्रव्ये स्यात्तर्कस्य मूलशौचिल्यम् तयाचानिरवयवोपि
 परमाणाः अत्यवगतं नित्यत्वात् लकाराणां ह्स्तराणां नुज्यन्त्यं भाषतेरवि
 भागश्चेत्स्याद्लोकवत् ५ अद्रुपात्रस्तराणां जगत्सर्गवादि समन्वयस्य भेदग्राहि
 माना विरोधसंदेहेतिरत एव वाधिका रणात्यानि देशैर्त्वेनेग्यदेशस्यापेक्षत्वा
 न्नत्वेनास्य संगतिरित्युपदेशाभूनेन जविलत्तरात्वादित्यनेन संगतिराभ
 धीयते तत्र हि जगत्कारणत्वं प्रतिष्ठित इत्थं तर्हि जगद्वेदतर्कः प्रतिष्ठित इति
 तेन कृते र्वविरोधादहेतुविरोधः तथा हि भिन्नानां भोक्तृभोग्याभ्यामभेदे ब्रह्म

शा. ६. नञ्चनोत्यन्मिप्याज्ञानमिति कोरणाज्ञानान्कार्यस्य तत्त्वज्ञानसिद्धिरित्यर्थः
२४ परिणामाभिप्रायत्वेन श्रुतेः कार्यस्यापि सत्यत्वात् न केत्येव सत्यमिति
कारणास्येव सत्यत्वावधारणामयुक्तं स्यात्. तन्नञ्च परिणामिदृष्टान्तप्रकृत्यर्थ
पत्यापरिणामकल्पनान्तिरस्ता तस्यामृत्तिकेत्येवत्येवकारश्रुतिविरुद्धाया
अनुदयान्परिणामस्वीकृतौ च भेदः सत्त्वश्रुतिनस्यता भेदस्तत्त्वञ्जन्नाभेदज्ञानेपि
भेदो न ज्ञानः स्यान्नप्यान्वप्रधानस्य प्रतिज्ञाया अनुरोधेन गुणाभूतदृष्टान्तोवदयमा
शा युक्तारपेक्ष्यविवर्जपदतयानेन तव्यानिव्यकलंतिः क्रियंशान्नमिन्नियपरिणामस्या
पिक्रियायाः साक्षात्प्रतिषेधादप्यन्यनुदयः तद्वानास्ति किंच तेन निवर्तणे
ब्रह्मणि प्राप्तस्य कार्यस्य तत्रैव प्रतिषेधाद्युक्तौ निविष्टरज्जस्येव मिथ्यात्वमव
गम्यते युक्त्यापि कार्यस्य कारणव्यतिरेकेण भावोवगन्तव्यः कार्यस्य सत्त्वं स्व
रूपं धर्मान्तरधर्मोवा ताव्यः सत्त्वभावस्यासत्त्वविरोधान्. तद्विज्ञानुघटः पटो
भवति तद्विनीयः यथा सत्त्वधर्मः तथा सत्त्वमपि कार्यस्य कारणव्यतिरेकेण
भावोवगन्तव्यस्य कार्यस्य धर्म इति सत्त्वासत्त्वयोः कार्यदंडोयेतन्नप्यान्वदित्यस्य
कार्यत्वं न भवेत्. तद्विनीयः तत्त्वान्तररूपासत्त्वे ज्ञानेपि कार्यस्याक्षान्ते कार्यविरो
धितदिनित्वेत्. विरोधितान्तेन कार्यस्य किं क्रियते सत्त्वमिति चेत्. तद्विज्ञानुघटः
सत्त्वज्जेधाविकल्पहृष्यं अथ कार्यस्यासत्त्वं न भवति किंतु कार्यमेवा सद्भवति

साधन

नचतद्वक्तुं श्रुत्वा धित्वा संदिग्धान्धनधिगतविज्ञानं त्वस्य प्रमारा सामान्य लक्षणास्य
 प्रत्यक्षादीनां कर्मकांडस्य च वेदान्तैरविशेषात्. इतरथा वेदैकदेशकर्मकांडबद्धेदा
 नानामप्रामाराय प्रसंगादेनैकानिका द्वेनेच वरापि दवाक्प्रकरणादीनामलीकत्वा
 तत्प्रभवमद्वैतज्ञानसमसीचीनं भवेत्. धूमाभासजन्यबह्विबुद्धिक्त्. जन्मादि
 सूत्रोक्तेष्वरत्वस्य सत्यत्वात्सत्यं भीर्शितव्यमनरेगान्न तदुपपत्तिः ब्रह्मकारणा
 त्वेव यथासोम्येकेन मृत्पिंडेन सर्वमृत्मयं विज्ञानं स्यादित्यादिनापरिरागमिना
 मृदादीनां दृष्टान्तत्वेनाभिधानाद्वाह्यानि कर्मयि ब्रह्मपरिरागमीनिगम्यते. ए
 नेह नुभिर्भेदः सत्यः एकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यैरेवेतमध्यवगन्तं अतो
 भिन्नाभिन्नं ब्रह्म प्रमारासिद्धमिति न विरोध इति प्राप्नोमिधीयते तत्त्वेऽप्युप
 ण्निभिर्व्यपगते द्वेन स्वतः ज्ञात्रिणाः प्रामारायं व्यपहारकारिविषयं मिथ्यापिस
 ३-१ द्वाधकं मायायंतुरपीश्वरस्य पुरवत्तः कृतस्थतीन्नाततो दृष्टान्तैः परिरागमधी
 भ्रम इति ब्रह्मैकमेकान्ततः २ येनाश्रितं श्रुतमित्यादिनेकविज्ञानेन सर्ववि
 ज्ञातं प्रतिज्ञायतन्सिद्धयेऽश्रुत्या दृष्टान्त उच्यते यथासोम्येकेन मृत्पिंडेन सर्वमृत्म
 यं विज्ञानं स्याद्वाचारं भगं विकारो नामधेयं वाचयारभ्यते परं बह्वविकारः तत्तत्त्वतो
 स्तियतो नामधेयमात्रमेतत्तः यथाराहोः शिर इति शब्दानां नुपान्तीवस्तु श्रुत्यो वि
 कल्प इति मृत्तिकेत्येव सत्यामैवं मिथ्याभूतकार्यस्य कारणा मेव तत्त्वतश्च ज्ञानचक्षा

शा. ८. त्रकार्यकरणानन्त्यत्ववत्तद्वदाकाशकल्पजीवानां महाकाशोपमब्रह्मलोक
 मुक्तं तद्विनाकरणानुपपत्तिभिरातिष्ठते तथाहि सर्वज्ञब्रह्मराजो जीवैरभेदं
 स्वस्वपश्यतः जीवादिना क्रियास्वाप्यास्थां देवान् च युज्यते १ यद्यपि जीवा
 अविद्यावत्त्वात्परमात्मभावमात्मनानुभवन्ति अहितमापि हितभ्रमेण
 कुर्वन्ति तथापि परमात्मानान् स्वस्मादभिन्नाननुभवन्ती. इतरथा सर्वज्ञत्वं
 व्याधानात्. तथाचायं जीवान् वदन्नात्मनमेव वदन्तीत्यस्मादुःखवहुलं ज
 गन्मन्नेतन्नकारणकमिति प्राप्तेभिधीयते अवस्तभावसंसारस्तेन नास्ति
 समकृतिः इति पश्यत ईशस्य न हितमहितभागिता २ परमात्मनो दर्शन
 क्रियाश्रयत्वात्तावेपि स्वरूपप्रकाशाएव न न द्विव्यये रोगोपरत्तं तथा स्थि
 तमवभासयानि अतः पश्यत इति निर्देशः उपसंहारदर्शनात्तेति चेद्गीर्वा
 द्वि ६ ब्रह्मणोपदानमसहायत्वात्संमतवदिति न्यायेन समन्वयस्य विरोध
 संदेहसंदेहे पूर्वत्रोपाधिकजीवब्रह्मभेदाद्विनाकरणादिदोषः परिहृतः
 इह तूपाधितो विभक्तमधिष्ठानं त्राहितास्ति ईश्वरताज्ञात्वाभावान्न त
 अविचित्रकार्यानुपपत्तिः तथाहि नानाजानीयकार्यान्मत्तसंभवि एकं
 स्मादादिनीयान् ब्रह्मराजस्तु वसंमत्तान् कारणावेजात्याहिकार्यवेजात्यहेतुः
 तीरबीजादिकारणजानिदादध्यंकरादिकार्यवेजात्यैदर्शनान्नवत्वेकस्माद्

(प्रयोगश्चपटत्वंतंनुतिष्ठंपटगतत्वात्सत्त्ववदिदि तत्तश्चपट) (स्यतंनुव्यतिरेकाभावः
एवंसर्वत्रातदेवंको) तत्रक्तव्यंकिंभावात्मकस्याभावमात्रत्वमन्ताभावस्यभावमात्रताश्
र्वत्रकार्यव्यवहारः प्रलीयते उत्तरत्राभावान्तोर्धिद्येतेतिभावादेतापातइति-प्रयोग
श्चपटत्वंतंनुतिष्ठंपटगतत्वात्सत्त्ववदिति तत्तश्चपटस्यतंनुव्यतिरेकःभावःएवंसर्वत्र
तदेवंकार्यस्यकारणव्यतिरेकेरागतत्वतोसत्त्वयुक्तिसिद्धकत्वाद्दृष्टान्तिनंमृत्ति
कोन्येवसन्त्यमिति तद्वद्दार्ष्टान्तिकेपित्तगत्युनसंध्येयंतथाजीवानामपित्रह्मा
व्यतिरेकेस्तेतुस्वरूपेरासन्त्याः घटाद्याकाशानामिवमहाकाशाद्देदमात्रमारोवि
तंमहोसीतिश्रुतेः जीवन्ब्रह्मनिष्ठंजीवनिष्ठात्वात्सत्त्ववदित्यनुमानाच्च इष्टं।
श्रुतिमुत्पवगतेकार्यस्यान्तात्त्विकत्वेतद्देदग्राहिप्रत्यक्षादेरर्थक्रियासमर्थवस्तु
विषयत्वेवाधाभावान्तादृशवस्तुपरिच्छेदकत्वमेवप्रामाण्यं नहिजुभादेनुयका
हरणादिकारित्वंप्रत्यक्षादिमिनेवाध्यतेकर्मकाराडस्यापित्तादृशमेवप्रामाण्यं
नहितदवगन्तस्वर्गसाधनत्वाभावंयागमनुपतिष्ठतोतस्वर्गोन्नवतिनथाभिप्या
पिवरगिदेर्ध्यमागमनभागमनामित्यादिप्रयोगेषुसत्यबोधकंदृष्टंश्चरत्त्वमप्य
निर्वाच्यमायातकार्यनिवत्तत्वादुपपन्नप्रपंचस्यसत्यतोकल्पयति इतरव्यापदेशा
द्विजाकरणादिदोषप्रासक्तिः ९ जीवाभिन्नंजगज्जगदुपादानमिदंमयायदिना न
द्वग्नहजगज्जगनयेत्तर्हिस्वानिष्टंनस्यजेदितिभ्यायेनविदुध्यतेनवेतिसंशयः पूर्व

शा. ८. स्थेनानाकार्योपादानत्वाभिन्नित्वायेन विरोधसंदेहे पूर्वत्राधिकरणोक्तदी
 १० दृष्टान्तात्पर्यरिणागमिब्रह्मेतिभ्रमेजानेसहनिरस्यते कान्त्येनकार्यभावा
 मोब्रह्मानित्यप्रसक्त्यते एकदेशेननन्यामोब्रह्मसावयवमवेत् १ सिद्धान्तस्त
 मायाभिर्विदुषूपन्यवनकात्स्त्याद्यापिभागतः इतिनिर्मगिताकार्यभावाप्योर
 किउद्भूता २ सर्वोपेतान्वत्तदृष्टानान् १० मायाशक्तिमद्ब्रह्माणोजगत्सर्गोवद
 नःसमत्वयस्यमायानाशरीरस्येतित्यायेनविरोधादितिनवोतिसंशयः अ
 नयाम्यधिकरणोत्वविद्योपादितित्वसंबंधेजगद्ब्रह्माणोःसिद्धेशरीररस्तिस्मा
 पिनियन्तत्यसंभवउक्तः इत्यशरीरस्यनमायासंभवतीत्यादिप्यते येहिमा
 याविनीलोत्पेकेनेसर्वोपशरीरिराः अशरीरस्यमायित्वंनव्यापकनित्यतित्तः
 १ राद्वान्तस्त वाह्यहेतुमतेयदन्माययाकार्यकारिता अतोपिदेहमायेवव
 ह्यरायस्तप्रमाणतः २ मायाविनोयद्यपिशरीरिरास्तथाविवाहसाधना
 नयेताःकार्यायप्रभवन्तिऊलालादयस्तनत्तयेतित्वैचित्र्य एवंशरीरसाविना
 पिमायाब्रह्मरायस्त यदिपुनरन्यब्रह्मंशरीरत्वमायावत्त्वेनब्रह्माणिप्रसाध
 तेतर्हिऊलालादिषुदृष्टवाह्यहेत्वपेक्षित्वकर्तृत्वेनमायाविष्णुपापधनतेषु
 वाह्यहेतुमत्तरेणामाययाकर्तृत्वप्रतीतेनानुमानमितिचेत् तर्हिब्रह्मवायपिशरीरमा
 तरेणोवमायाशक्तिमत्त्वंप्रमीयतेनतस्यकार्यकरांस्वविद्यतेपरास्प्यशक्तिर्वि
 विधैवश्रयतइतिसमानं नप्रयोजनवत्त्वान् ११ परिहृतमाद्ब्रह्माणोजगत्सर्ग

ह्येकजातीयमेवकार्यजायते तत्रैकजातीयंसर्वं युगापदुत्पद्यते अक्रमात्कारण
त्कार्यक्रमयोगात्समर्थस्यविलवात्तुत्पत्तेः नचसहकारिसंविधानात्क्रमोत्क्रमश्च अ
वितीयनया ब्रह्मणः सहकारिसमवधाना संभवान्नसमादकमद्वयं ब्रह्मरोगजगदु
पादानव्याघातादिति प्राप्त उच्यते अद्वैततत्त्वतो ब्रह्मतत्त्वाविद्यासहायकत्वात्
नाकार्यकरं कार्यक्रमो विद्यास्वशक्तिभिः २ किंतत्त्वतो नुपपादनत्वमोपाद्यमुत्प
त्तत्त्वतः प्राद्यश्च प्रसंगः उत्तरास्मिंस्तत्त्वकाल्येयदि कुलालादिवत्त्वधर्मत्वेनान
तर्ह्यनान्यन्नव्यभिरिक्तसहकार्यभावादनुपादानत्वं तन्नः दीराभिर्व्यभिचार
रः तेषु हिवाह्यांतरसाधनाद्यतयेदा एव कालपरिवासवसेनपरिणामने
अथान्तरधर्मगतसहकार्यभावो हेतुः सोसिद्धः अविद्याविवयवकुलस्य ब्रह्म
धर्मस्य संभवानादृशाच्च स्वप्नवद्ब्रह्मविजानीयं कार्यजनयिष्यति अविद्याग
तशक्तिवैचित्र्याच्च कार्यक्रमः संभवी एवास्मादपि बद्धेदहियाकप्रकाशादीनां
मेकस्याच्च कर्मणः संयोगविभागसंस्काराणां समुदायश्चानेकान्तकार्यैक
त्वं कार्यभिदेयदि चेत्तत्त्वत्वे सत्येकं नानेक हेतुरिति तन्नो देवादिभिर्व्यभिचार
अनेकांमपि ह्युत्तसहकारिनिरेपेक्षारानानाविधग्रासादाद्यसत्तैश्चाधिष्ठा
तत्त्वस्य मन्त्रार्थवादादिषु दर्शनात् अत्र च दीरदृष्टं तेनासहायस्योपादान
त्वं समर्थितं देवादिदृष्टान्तनवाः सहायस्याधिष्ठानत्वमिति ह्युत्तप्रसक्तिर्नि
रवयवत्वशब्दकोवा ८ निरवयवाद्ब्रह्मरोगजगत्संगं विदुः समन्वयस्य सावयव

शा. ६. कथं वः ब्रह्मचर्यविषयं सृजनी नित्यायेत सम्मन्वयस्य विरोधसंदेहे पूर्ववत् लीलया
 स्रष्टृत्वं मुक्तशरीरं सेवन्यसापेक्षस्य संभवत्यनीश्वरत्वप्रसंगात् विरपेक्षते च
 रागादिमत्त्वमित्यादिप्यने धर्माधर्मैर्जनेरीशः कारयित्वा नयोः फलो
 सरवदुःखे सृजनी गंदेयं संहारतो घृणाः २ कांश्चिन्मृद्विनः कांश्चिदुःखि
 तः सृजनी श्वरः पक्षपाती स्यात् न कथायां युक्ता युक्तवादिनोरनुग्र
 हदंडविधायकसमायन्निवद्धर्माधर्मापेक्षत्वाददोषश्चिन्नेन कनी।
 वानां नन्वकर्तृत्वस्यापोश्वराधीनत्वात्तथाच कांश्चिद्रमकारयित्वा
 सृष्ट्विनः सृजनी कांश्चित्त्वधर्मकारयित्वा दुःखिनः सृजनी नित्यद्वय
 स्यात्पक्षपातः प्रलयस्तमये च स्वसृष्टप्रजासंहारान्निर्घृत्तनस्मात् ए
 न्यायाजगत्सृष्टिर्जननादिनिर्वाप्तेभिधीयते विषयं सृजनी श्वरी
 जगन्नचरागाद्यभिभूतश्च न्यापि श्वरागादधुना क्रियान्तरेः सहिपूर्व
 क्रिययेव कारयेत् २ श्वरतोऽस्ति एव एव साधु कर्मकारयान्ति नयसु
 भ्यो लोकोभ्य उन्निनीयते एव एव साधु कर्मकारयान्ति तयमधो नि
 तीयन्त इति कारयित्वा पूर्वकर्मपेक्षाभिनिष्क्रयतोऽपराधः पुराये
 न कर्मसागभवानि पापः पापेन नित्यं यानिरवद्वत्त्वमपीश्वरस्याज्ञा
 तनिरवद्यनिरंजनाभिनि विषयमस्रष्टृत्वे च सृष्टिर्जनैरवगन्तव्यं
 उभयोऽपपत्त्यर्थं पूर्वकृतकर्मपेक्षायां शरीरं कारयान्ति कर्मनिष्क्रय

वादि समन्वयस्य ब्रह्मन विना प्रयोजनेन सृजति अभ्यातवेतनत्वात्. संपतवदितिन्या
येन वाचसं देहे पूर्वत्र मायया कारणात्वं ब्रह्मणा उक्तं तदेव प्रयोजनमस्तीति न संभवति
मायया विना विकार्यनिर्मितास्य कौतुकप्रदर्शनेन द्रव्यलाभादेः प्रयोजनस्य ह
कृत्वा दित्यादिप्यने कालोद्देशेन कर्तृत्वे ब्रह्मणो कृतकृत्यना अनुद्दिश्य जगत्सर्ग
उत्पत्तिनरुत्पन्ना समाधानं लीलायाः सत्तया चेष्टा अनुद्दिश्य फलं यतः
अनुत्पत्तौ विरव्यत्तैस्मान् सव्यभिचारिणा रयद्यापि लीलायामनु निव्यादि
मुखामास्ति तस्यापि तत्तदुद्देश्यमासकामानां राज्ञादीनां मुखोद्वासादेव क्री
डासु प्रवृत्तिदर्शनात्. प्रयोजनप्रार्थनापारिहित्ये विज्ञानाश्रयि विरहितां क्री
डायाः अत्राभिमतत्वात् ब्रह्मासप्रश्वासयोः प्रवृत्तिप्रयोजनाभि संधान
नत्वा नयोः प्रयोजन्यमप्यनुपयोगी सुखमुच्चैर्न त्याभावेऽपि भावान्. तथा
च प्रयोजनोद्देशासाध्याभाववदभ्यातवेतनप्रवृत्तित्वरूपहेतोरपि तत्राभा
वात्तव्यभिचारश्च निवाच्य सुखप्रावर्धयेत्तन्त्या प्रयुज्यतेः अन्यथा मृज्ज शरीरे
पि श्वासप्रश्वासप्रसंगान्तप्यायाहृष्टिकी छुत्त्या चेदादि प्रवृत्ति युक्तत्वं फलं हे
शः न कुर्वीति बुद्ध्या चेष्टा मिनिच धर्मसूत्र कृतां प्रनिधे धस्तदभावं निर्विषयः
स्यात्. तच्चोन्मत्तान्प्रत्येत न सूत्रमर्थवत्तया न दृश्यबोधनदनुष्ठानानुष्ठानः
वैकल्येने धृतयेन सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ यो विषयममृष्टिकारि सता

शा. ५. दय उपत्यस्यते ते परिहृताः ३ दांती वेद तैरपेक्ष्येण प्रधानादिसिद्धोयान्वनुमाना
 न्यभिधीयते तान्यस्मिन्नादेनिरस्यसे चित्तन प्रकृतिकं जगदिनिप्रतिपादयती।
 वेदस्य सारं वीक्षणं नुमानेन प्रतिरोधं संदेहे प्राप्तांता वत्. सखदुःखविषादे हि भावाः
 प्रत्येकमन्विताः नस्मात्तेन दुपादानाः परिरागामादिभिस्तथा १ वेभावावेरनेक
 तृतिभिः प्रत्येकमन्वीक्यते तेन तत्प्रकृतिकाः यथा मृदन्विताः शरावादयः समन्वी
 यते च चैत्रदाराः पद्मावती नया विधेः सखदुःखमोहे चैत्रस्य जत्र प्रीतेः सयली
 तां ततोऽदुःखोदयात्मे त्रस्यतामलभमातस्य मोह रूपविषादोदयात्पद्मावत्या
 ७- च व्याख्यातमशेषं जगत् रूपादिषु व्यभिचारवारणाप्यमनेकतृतिभिः।
 त्युक्तं वृद्धोऽव्यास ज्ञातुगन्तवन् बुद्धि विषयेष्वनेकान्तनिवृत्तयेन प्रत्येकमित्यु
 दितं तहि प्रत्येकं ते युवनामिति मतिः प्रयोगः सखदुःखमोहः कार्यगणा
 प्रकृतिकत्वं तत्राप्यनुमितं तहि सत्त्वादीनां पृथक् २ प्रकृतिकत्वं मित्रिकेन
 न विमर्तं संसृज्यमानवस्तु प्रकृतिकं परिमितत्वा न्मृत्तलिलादिसंसृष्ट
 वस्तुभिरारब्धमिवांकुरादि शक्तिः प्रवृत्तेः कारणाकार्यविभागदविमा
 गाद्वैश्वरूपस्येत्येतान्यनुमानानि सत्कार्यविषयारिण कारणाशक्ति
 विद्यमानविषया विषयित्वात् शानवत्. कारणात्वं विद्यमानप्रतिकं स वेदि
 प्रतियोगिकत्वाद्वाच्यत्ववत्. प्रलयकालः कार्यवत्. कालत्वात्. स्थितिः
 कालवत् रूपनुमानत्वात् प्रवृत्तः गुणानां प्रकृतित्वे स्यान्मायया सिद्धसाधनं चे।
 तनेन तद्विधाने तेषां हि तौ विरुद्धौ २ किं सत्त्वादीनां कार्यान्वयित्वेन प्रकृतित्व

वेत्तं व्यवस्थां अनुमोदनीया अपि विविधमस्तृत्वेन रागादिमयं
 चानमेयं ईश्वरस्य निरवघत्तादिव्यमस्तृत्वाभावः आद्यमनुमानं निरवघत्त क्रत्या
 तीनकालं द्वितीयं च स्मृष्टिद्युत्या तत्प्रलयसमये संहारान्निर्गुणात्वं सत्सिमस्रका-
 राणां मयै फलं निरोधत्वा मरुतिः तत्कर्मपि क्षया स्मृष्टिलयकर्तृत्वेऽनीश्वरं न हि सेवाघपे
 दाफलप्रदः प्रभुरप्रभुर्भवति तस्माद्विषदं मशेषं सर्वधर्मोपपत्तश्च १२ निर्गुराव्र
 ह्मणोजगदुपादानत्वादि समन्वयस्य यन्निर्गुराणि न तदुपादानं गंधवदिति न्या-
 येन विरोधसंदेहेन च तद्विविधमस्तृत्वं पक्षपातेनैकान्तं तत्त्वगुरात्वं मनुपादानत्वे
 नृदादेः सगुरास्यैव प्रकृतित्वोपलभनान्न अगुरां ब्रह्मजगतउपादानं न पुज्यते
 १ ब्रह्मनोपादानं निर्गुरात्वाङ्गं धवदिति प्राप्तेभिधीयते भ्रमाधिष्ठानज्ञास्मा-
 भिः प्रकृतित्वमुपेयतो निर्गुरोऽप्यस्ति जात्यादौ सेनिसव्याभिचारिता २ न हि नृ-
 दादेरपि तत्त्वतः परिणामोस्ति न त्परिणामस्य घटादेः सत्त्वा सत्त्वयोः स्वरूपधर्म-
 त्वविकल्पाभ्यां न दनिर्वाच्यत्वस्थारंभणाधिकारोति वेदितव्यात्तस्मान्न घटादि-
 कल्पनाधिष्ठानत्वं मेव नृदादेरप्युपादानत्वं तथा च जात्यादावपि अनित्यत्वा-
 न्यायो हत्वा धारोपादस्य धिष्ठानत्वमित्यनेकांति कमगुरात्वं मनुपादानत्वे ३
 तिदर्परो द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः रचना नुपपत्तेः श्रुतानुमानं पूर्वसिन्धा-
 दे संख्यादिभिः प्रधानादिपरत्वेन वेदात्तव्याख्यानुशाहकत्वेन येत्याया विलक्षण-
 ता-

शा. ६. चित्कं नुन सन्नाप्य सदित्यां भरागाधिकरोगो निवेदितां महदीर्घवक्त्राहस्वूपरि
 मंडलाभ्यां २ चेन नोपादानं जगदिति वदतः समन्वयस्य काररागन्तविषय
 राः कार्ये गुरगत्वावात्तर जात्यास्य समानजानीयंगुरागन्तरमायमन्नश्रुति साध
 यतां वैशेषिका तु मानेन प्रतिरोधसंदेहे हर्षप्रधानगुरागन्तव्या जगत्
 तत्प्रकृति का भित्तुत्तं तर्हि ब्रह्मविशेषगुरागन्तव्येता न्वयान्तदुपादानक
 मपि जगत्प्रभवतीति प्राप्नोति अस्य स्वप्ने न्यायविरोधपरिहारपरस्वस्मृति
 पादसंस्था पीरुकाररागं वर्णितान्तरसंगति लाभाद्युज्यते तत्र ब्रह्मवेज्जरा
 तोयोमिस्तद्विशेषगुरागन्तं जगत्स्यान्नतस्माद्ब्रह्मस्य न प्रकृतिर्भवति
 १ ब्रह्मन गगनः प्रकृतिः गगनगन्तविशेषगुरागन्तं रजान्या समानजा
 तीयिनविशेषगुरो न रहितत्वात् घटवत् सन्नप्रतिबंधोत्तरमुच्यते पर
 मावाउमानपरिमंडलनाद्यराउके करोति परिमंडलनां द्यराउकाराउत्तच
 महति त्र्यराउके जनयेत्तद्वदराउनामपरां २ एवावैशेषिकाणां प्रकृति
 परमाराउभ्यां परिमंडलाभ्यां द्यराउकमारभ्यते न स्याराउत्तं परिमारा
 द्यपुकेर्वहुभिस्त्र्यराउकादि महदारभ्यते न बहुभ्यः परमाराउभ्यो महदार
 भ्यो न स्याति घटस्यापि बहुभिः परमाराउभिरारब्धत्वं प्रसंगेकं भभग
 समं न रंकपालशार्करीदयो न्यपलभ्यन्ते तेषामनारब्धत्वात् परमाराउना

मात्रं साध्यं उत्तचेतनाधिष्ठितप्रकृतित्वमाद्योसिद्धसाधनं- त्रिगुणाद्यामायाया
ईश्वराधीनायाजगत्प्रकृतित्वाभ्युपगमात् किंतीयेसमन्वयित्वहेतोर्विरुद्धत्वं
टादिष्वन्वयित्वांमृदादीनांचेतनाधिष्ठितत्वव्याप्तेः तथाचविमतंचेतनाना-
धिष्ठिताचेतनप्रकृतिकंतभवत्तिकाव्यत्वात्तुंभवदितिस्तत्प्रतिपक्षत्वं स
खादीनामात्मनिष्ठत्वात्तद्वद्वद्वयित्वस्यवासिद्धत्वंसखादितिमिन्नत्वमेव
चपभावत्यादीनांननुतदात्मत्वमनुभवविरोधादिति परिमिन्नत्वमपिसंसृ-
ष्टवस्तुप्रकृतिकत्वंनसाध्यनिदेशतःपरिमिन्नत्वस्यमभस्यव्याप्तेःकस्ततः
परिमिन्नत्वस्यानन्यैकान्त्यात्कालतःपरिमिन्नत्वस्यसाध्यवत्त्वेनसोपाधि-
कत्वात् नानावस्त्वारस्त्वस्यांशुभादेःसर्वस्यसावयवत्वात्-नचास्यसाधनव्या-
प्तिःक्रियादोतदनुमानेवाधात्विषयत्वमप्यनीनादिज्ञानेऽनैकात्ममनीता-
देरपिवर्तमानत्वेऽनीनादिज्ञानस्यनिरालवत्तत्त्वापत्तिः सर्वस्येकत्ववर्त्ता-
मानत्वस्याज्ञानस्यप्रतियोगिकत्वमप्यभावेसव्यभिचार-अभावोपिहिस-
प्रतियोगिको नचविद्यमानप्रतियोगिकोव्याप्ताज्ञानत्वात्कालत्वादितिहेतु-
अवाधितविषयः प्रत्येककार्याभावस्यधर्मग्राहकप्रमाराप्रमित्वान्न- नचा
तमिव्यक्तिर्वाकार्यस्येतिवाच्यंअभिव्यक्तेरपिकार्यवत्सत्त्वेऽनाभिव्यक्ति-
वाव्याधात्तान्न असत्त्वेकार्यस्याप्यसत्त्वापत्तेः अस्माकंतुसत्सदेव

शा. ६. टादिषु सर्वत्र तथोपलब्धेः पार्श्वमोडल्यादितुपरिभारसाधारणास्तस्या
 नारंभकत्वेपिन दोष इति उच्यते यथा साधारणागुणास्तत्त्वादिगतं मह
 त्वपठादोकारोकार्थसमवायान्महत्त्वान्तरमात्रमभित्येव च राउकमत्त
 मराउत्वं ह्यराउकारश्च द्रव्ये राउत्त्वान्तरं किमिति नारंभने कारोकार्थ
 समवायाविशेषान् भोगानि शयाभगवान्त्वाचित्साधारणागुणा
 स्याप्यनारंभकत्वमिति चेत् न. तर्हि हिाप्यन्यत्र विशेषगुणानामा
 रंभकत्वेपि ब्रह्मचेतनायाजगानि सवति रंभशेषशेषविभवाभावप्रसं
 गः समाभरदित्याकाशादोचैतन्त्यनारंभने जीवेषु तु ब्रह्मप्रतिवि
 वविकल्पेषु ब्रह्मचेतनादुवर्तिव्यत इति समानं तदुक्तं वार्तिककारैः
 तमः प्रधानं तत्रासां चित्प्रधानाभिधानमनं परः कारणानामो
 तिभावनां ज्ञातकर्मभिरिति यथा च विशेषगुणान्वयमपि निर्वक्तुं
 न शक्यते तथोपपादितं वेदान्तकल्पजरो उभयपक्षपिन कर्मनिस्त
 दभावः ३ व्यापि ब्रह्मणो जगत्सर्गं विदतः समन्वयस्य परमाणुरखग
 गादिति साधयनानुमानेन प्रतिशोधसंदेहे स्याधिकारस्य प्राप्त
 गिकेनानन्तराधिवत्सगोननसंगानि रितिव्यवहितेनोच्यते प्रधानं
 चेतनानाधिष्ठितत्वात् कारणं चेतनस्य वस्तुदधिष्ठितो भवन्तु कारणा
 ह्य

न घटावयवानामन्तोंद्रियत्वात् न तस्माद्धारणुकादिप्रक्रमेणोवमहत्तरं न च द्वा
कद्वयाद्द्रव्यस्यारंभः वेद्यार्थप्रसंगान्न तदपि हि द्धारणुकमेव भवेत्तत्कारणवहु
त्वमहत्त्वप्रचयविशेषेभ्योद्धिमहत्त्वस्योत्पत्तिः न च द्धारणुकयोर्महत्त्वमस्ति
तापिवहुत्वं न च प्रचयविशेषः द्धारणुकावयवानामन्तचयत्वेन द्धारणुकयोः
प्रशिक्षितत्वावयववसंयोगवत्त्वविरहान्न तस्माद्धारणुकारद्द्रव्येणापि
रा३ द्धारणुकवदन्तु नैव भवितव्यतया सति भोगानि शयाभावाद्दृष्टनिमित्त
त्वाच्च विश्वानिर्माणा स्याद्दृष्टस्य भोगहेतुत्वाद्धारणुकारभ्यद्द्रव्यनिमित्त
त्तभोगस्य वद्धारणुके नैव सिद्धेर्न द्धारणुकाभ्यां कार्यमारभ्यतश्च तन्मूलं
मार्थवत्त्वाय वहुभिरेव द्धारणुके त्त्वारणुकादिमहद्वारद्द्रव्यञ्चास्ति हि
द्धारणुकेषु महत्त्वहेतुः बहुत्वं महत्त्वंच भोगानि शयहेतुरिति तत्र तेषां
परमाराणुगत्तया रिमाडल्य द्धारणुके पारिमाडल्यमपरं नारभते द्धारणुकं
गतं वाराणुत्वं महिति नाराणुत्वांतरमारभते एवं ब्रह्मगते चैतन्यमपि ज
गति चैतन्यं नारस्यते ननु विषयममिदं मुख्यं चैतन्यं हि विशेषगु
णास्तस्य कार्यविशेषगुणान्तरारंभकत्वं शंकिं तत्कारणाविशेषस्य
गुणास्य च कार्यसंज्ञातीयविशेषगुणान्तरारंभे न व्यभिचारः चक्षुष
रंभे

व

प्रा. द्रवस्यामपहायद्रवार्थस्यामापद्यतेनक्तत्रावयवविभागः सन्नपिद्रवत्वे
 कासगापरमात्राहनांभवत्तन्नेनदभावेनद्रवत्वानुदयप्रसंगान्न एवंक
 त्रकेकाठित्वेन्यद्वावाचिनावयवसंयोगावेत्तापरमात्राडुकाठित्वो
 नद न्यतीतिभावान्न नचपरमात्राडुद्रवत्वोत्पत्तिमत्तरोकार्येद्रवत्वादयःरु
 पादेरपित्तप्योदयप्रसंगान्न यप्याचकार्यश्चत्वात्परमात्रोद्रवत्वक
 ल्पताएवंकार्यकाठित्वान्तरमात्रोकाविन्यपरिकल्प्यतस्माद्यदे
 कंकनकंभवयवसंयोगमनपेक्षकठिनंनवनितिनदेवाग्निसंयोगा
 द्रवयवविभागमनपेक्षद्रवावस्थयापरिरामन्नेनप्यामृदक्षनुम
 णि- नद्रव्यानिघटाद्यवस्थयाज्ञायमानान्युपादानातिनदात्मकत्वा
 नुभवकार्याणितादात्म्यस्यप्रवृत्तिविह्वलित्वप्रयोजनकत्वात्
 जनकत्वमात्रेणैराकयातादेःप्रवृत्तित्वेकुलालादेरपित्तप्रसंगान्न
 समवायस्यद्रव्यत्वेनप्रवृत्तिविह्वलित्वाप्रयोजकत्वात् तप्याच
 काररासकलकार्यानुवृत्तत्वात्माहत्कार्यव्यावृत्तत्वादल्प एवब्रह्मा
 प्यवयवसंयोगरहितमपिमहदपिगगनाद्यवस्थामापद्यतेनवयवविभा
 रहितमपित्तामवस्थांसंहत्यसुवरादिवक्तरूपरूपेणप्रलयेवनिवर्ततेमदेवका

ननु ब्रह्मद्वारं महदिनियममभेदतेनाशिष्टापरिग्रहाश्रयधिकसंगोक्तः कथं
मिह परमात्मादातत्त्वस्य प्राप्तिः उच्यते विवर्तः स्वेदीयानपि महत्तः संभवती
ति तत्र साधितमिह तु लोके विवर्तत्वेनाप्रसिद्धमपि महत्तो ल्यमुदेतुं शक्यं
मिति समर्थ्यते तथा च भाष्यं यदा त्वयस्तविशेषसामान्यात्मकं कारणा
विशेषवदवस्थान्नास्मापद्यमानमारभकमभ्युपगम्यते न दाद्युक्तकावि
न्यविलसन्वन्मूर्त्यवस्थ्याविलयनेनापि विनाशउपपद्यत इति तत्र
अनेकद्रव्यसंयोगाद्रव्यमुत्पद्यते यतः एकस्माद्ब्रह्मणोद्रव्येनामउत्पत्तु
मर्हति ॥ अत्राद्यं कार्यं संयुक्तानेकद्रव्यास्त्वं कार्यद्रव्यत्वात् घटवत् ॥ अ
द्यं च कार्यद्रव्यं ह्याणुकमिति द्वेन दत्तं संभवे कोपरमात्मा जयोरपि कार्यत्वेन
यवानन्त्यात्सुमेन्द्रराजसर्वपयोः समपरिमासात्वापत्तिः उक्तमेव ब्रह्म
त्वेकमिति नद्रव्योपादानमिति प्राप्तेभिधीयते द्रवद्रव्यं यथैकस्मा
त्कनकादुपजायते उभयं यत्तेन यथैकस्माद्ब्रह्मणाः प्रकृतेर्जगत् र
त्तत्र तर्जा कार्यद्रव्यं घटादिकारणान्ति त्वादेस्तत्त्वतो निर्जितं तत्र सम
वेति किं नु कारणास्यैकत्वं नाप्यात्यत्वं नु निरूप्यमवस्थामात्रमिति यत्र
भरागाधिकसगाड्यपादिनं एव व्यवस्थितेयप्यासुवराद्रव्यं गाडि

शा. ४. तदतिरिक्तस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा न तत्र वहीजादीनां एकेक --- मिति
 त्वाचांकुरादिजनयना मास्ति चेत्तन्ययदा हिवीजादंकुरोंकुरात्यत्र पत्रात्वां उं
 कांडान्नात्वादीनि फलपर्यन्त निजायन्ते न तत्र वहीजादियुक्तत्वं कुरादीनि ज्ञा
 यन्ते नासां प्रिकृतेना वस्तुन वहीजादीनां वयमंकुरादीनि जनयामश्निज्ञानमास्ति
 ताप्यंकुरादीनामास्ति विज्ञानं वयवहीजादीनां नि किंतु प्रतीत्यप्राप्य वीजादि
 कमंकुरादिजायन्ते तच्चापरश्चेत्तनहं कुरनालादीनि जनयन्तदृश्यन्ते सो ष प्रती
 त्यसमुत्पादस्य हेतूय निबंधः एकेकस्य हेतोः कार्ये राजन कत्व संबंध इत्य
 र्थः अथ प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबंधो नाभिधीयन्ते इतरेतरं प्रत्यय
 ने मिलन्ते कार्यजनयितुमिति मिलित्वा हेतवे प्रत्ययास्तेषां कार्यजनकत्वप्र
 त्ययोपनिबंधतः यदा हि पृथिव्युदकादिभिर्मिलित्वा क्षिरिदरीवर्तिनो वीजा
 दकुरोनापन्ते तस्यापित वीजादीनामास्ति चेत्तन्यं यान्यश्चेत्तनुपलभ्यन्ते तच्च क
 चिद्दृशने तत्राप्यनुमीयन्ते यत्राकुरे चेत्तनः कारणादृश्यन्ते तत्राप्यनपेक्षणां
 न्नदृशणां प्राप्तानां वीजादीनां कारणत्वात् न च चेत्तन रहित्वा वहीजादंकुरादर्शना
 त्रदपेक्षं वीजमिति युक्तं तस्यांकुरप्राक्कालवर्ति वीजदृशणादव्यत्वात् तसिाकर
 त्वात् सर्वभावानां तथा च विमतं दारिणिकं अथ क्रियाकारित्वा घने वने चैव यथा

३
र्यद्रव्यत्वेहेतोः सवरदिवेऽत्र कानि कत्वमुक्तं अपि वाशुसुनसगन्निष्क
मनिमित्तप्रयत्नाभिधाताप्रति श्रद्धेत्कथदाप्यस्तीत्यनियामकं तस्मात्
समासाह्वानकासात्वं नापि कार्यस्य परमासौ समवायः समवाय
स्य समवायिष्वसमावायोतद्रियामकत्वायोगात् समवायेवाऽनप्र व
स्थानात् समवायः समवेन संबन्धत्वात् संयोगवदिनिसमवायमिच्छतो
निष्ठापनेः नच गुणान्तमुपाधिः घटादौ साध्याव्याप्येः तद्रूपमात्रवार्थ
मध्यमुच्यते अंगीकृत्यवपरमाराउत्तस्याकारणात्त्वमवोमसपवना
त्तियन्ते मूलकारांस्वेतस्य शक्तिर्यत्नित्यं स्यात् सटवन्निवृत्त्यं च न स्या
मूलकारांतस्य शक्तिरित्यत्वात् ततो मूलकरणास्य नपरमाराउत्तपरमाराह्वानां
सर्वेषां परेः स्य शक्तिर्वांगीकारादिति समुदायउभयैकेचित्तदप्राप्तिः ४ तित्य हेतु
वेतन्याद्वृत्तस्य जगदुदयवर्तिसमन्वयस्य ह शिखरप्रवेतनाभावात् प्रेतस्य
नपेक्षाः कार्यजनयतीति साध्यतः सौगतानुमानेन वाधसंदेहे पूर्वत्राप्यवे
ताशिकवेशोषिकमनेनिरस्ते सर्ववेनाशिकमतवुद्धिस्थानिरस्यते तत्र प्रा
प्तेहेतोर्वालोत्पत्तेर्हेतुवृत्तानपेक्षारागत् स्वसंज्ञानन्तरहेतुता एतावत् स्वफलं
सृजेत् एवेतन्नापेक्षा कार्यनित्यतिवदन्प्रवृत्त्याकस्य वेतनस्य किंवाजादीनां

37
 शा. ६. परस्परं सापेक्षां सलिलबीजादयः कारणा मिति वक्तव्यं सति चेव कारणानां समेलनं कार-
 यप्रयोजनाद्याभिज्ञत्वं चेन्न न पुरःसरत्वेन कथ्य दोहृष्टमिति गिरिदीवत्यं कुरजन्मनिसो-
 तुमीयते यथेकस्मादकुरादोपत्रकांडाद्युत्पत्तिर्नापि चेन्न न पूर्वकालमनुमेयान्वमवा-
 नामस्त्यसाहनास्कंधान्निचसंहताण्येकैकहेतूनां कार्यव्यतिरेकदृष्टवतः समुदितानां
 च कार्यजनकत्वमुपालक्ष्य वक्तव्यं सत्तज्ज्ञानीयकारणमेलनसंभवाद्भवदभिमतं लयावि-
 ज्ञानस्य चेन्न सप्तदशिका कत्वेनान्वयव्यतिरेककालावस्थानां संभवान् यत्सत्त्वा-
 द्भावनां साणीकत्वमिति किमिदं सत्त्वं स्वरूपं सत्त्वमिति चेत् सत्त्वभावस्य क्वाप्य-
 सत्त्वासंभवस्यासंभवाधिकरणा उक्तन्येन हेतोर्विरुद्धतादयथाप्यर्थक्रियकारि-
 त्वं तन्नास्तारिकस्य च यव्यतिरेकदोषो दद्यान्वस्थायिनः कारणात्त्वग्रहणासं-
 भवस्तसामान्यस्य च यव्यतिरेककत्वेन स्यात्कारणात्त्वान् कारणात्वेचास्मन्म-
 नायावत्तस्मादसिन्वदोपि सलहेतोर्विरुद्धत्वमिति स्थापित्वनुप्रयुज्यते वि-
 सनः कालश्च दानीं न तात्त्विकवान् कालत्वात् इदानीं न कालवत् तस्याच विम-
 नंतद्वारिकं भावत्वादात्मवदिति प्रत्याभिज्ञयापि भावानां स्थापित्वमिति तच्च
 सादृश्यतिबंधनापूर्वापरत्वाद्यदर्थिनि एकस्याभावे सादृश्यग्रहणानुपपत्तेः
 अग्रहीतस्य च प्रत्याभिज्ञाभूमौ पाधित्वेनोपन्यासितुं शक्यत्वादिति तान्ना-
 वाउपलब्धेः रूपादिरहितब्रह्मजगदुपादानत्ववादि समत्वयस्य विज्ञानं नीताया

स्वयुष्यमिति तस्मिन्नेतन्नस्यकारणात्वंदृष्टं तत्रकारणसमुदायेचेतनस्याप्रयो
जकत्वात् यच्चैतन्नो नदृष्टयत्नेनैवचित्तैरेवबीजादिभिर्मिलितैः कायस्त्रिभसंभ
वान् तन्स्वरस्तेहोस्तत्त्वप्रेरणा रूपगुणस्वभावेः परमाराधुमिर्वाहिस्यष्टाधिव्यादि
संघातस्य पंचस्कंधैश्चाध्यात्मिकस्य पंचस्कंधारूपसमुदायस्यारंभः एतेच
पंचस्कंधाः रूप्यतेनिरूप्यत इति चारूप्यत एभिरिति वा स विषयानीरणीन्द्रिया
णिरूपस्कंधः यद्यपिरूप्यमारागाः एचिव्यादयोवाह्यान्तप्यापिकार्याकारेण स्त-
संहतत्वाकारेणसंहतानामिन्द्रियसंवंधाद्वाभवत्याध्यात्मिकाः अहमितीद
मितिवायन्ज्ञानं निर्विकल्पं जायते स विज्ञानस्कंधः वेदनास्कंधः सरवदुःखे
सविकल्पज्ञानसंज्ञास्कंधः संस्कारस्कंधो रागादिधर्माधर्मैश्च एवं प्राप्तेभिर्दध
हे अतस्तथावदन्त्येयं स्वकार्येद्युनयेदतः कुशलयवशालिभ्यः शालि
नामुदयोभवेत् २ यद्यन्त्यदरागप्राप्ताबीजादयो नयेदाः कार्यजननेन ह्यपाः
पादयो बीजदरागा उत्तरोत्तरबीजदरागजनने नयेदाः स्युस्तप्यास्तनियेन कु
श्लस्य बीजदरागस्वलदरागो यरपरया सकाणि सशाल्यकरजननसमर्थो
बीजदरागो जनार्थितव्यसो नयेदा एव स्वानेन रवर्तिबीजदरागजनने एवं सर्वप
वतदनं न रवर्तिबीजदरागो नयेदा इति कुशलानिहितबीजपवस्याकृतीकृवी
वलेः कृतमस्य दुस्स्ये वज्जलेन कृयिकर्मरागानं चैवमस्ति नस्मान्न दणिकपक्षेपि

शा ६ वाधेन सोपाधिकता नुमान उपायभावे स होपलंभः सारूप्यतो बुद्धितदर्थमे
 दः स्थूलाद्यभंगो भक्तो पितृल्यः वहुक्तं जाग्रद्भीर्ज्ञानत्वरहितालं वनाचीत्ता
 तस्वप्रधीविदिति तत्र वध्यत्वमुपाधिः अर्थकारित्वं हि सत्यं त्वत्वं न मते तत्र जा
 ग्रद्भीगम्यस्यावाधितमास्ति तस्वप्रधीगम्यस्य तस्यार्थक्रियायां विसंवादा
 तत्तथा च न साधनव्यापकं वाध्यत्वे अपि चा जाग्रद्भियो विवादे वाधितार्थ
 तयोक्तत्वं विद्यो वाद्यानुपपत्तेः तन्निर्गलं वक्तव्या सिद्धौ दृष्टान्तस्य साध्यवि
 कलत्वात् स्यात्तः प्रमाणाजन्यत्वं न च सोपाधिकता न हि स्वप्रधीवै जाग्रद्भिय
 एवं इंद्रियलिङ्गादानि प्रममगा निजन कानि सन्ति दोषजन्यत्वेन च सोपाधि
 कत्वं अस्ति दिनिद्रादोषो मयः सिद्धप्रधीतो वाधित विषयस्त्वानुमानस्य हे
 प्रत्यक्षादिभिरर्थक्रियासमर्थस्य जाग्रद्भिरुक्ततः परिच्छेदान् वच्च सहोपा
 लंभानि जमाना ता प्यवोरभेदशक्तिनत्रार्थव्यवहारस्योपलंभोपायत्वप्र
 युक्तः सहोपलंभनियमो न ज्ञानज्ञेययो रभेदकृतः वप्याहिनीयमेवमनुजैः प्रभो
 परक्तमेव रूपवहस्तसाक्षान् क्रियते तत्कता वना प्रभा त्मकं किं रूपायः प्र
 भा तत्तमाक्षान् कारितद्वशयज्ञानस्यार्थव्यवस्थायो विषयसारूप्यमास्थि
 तं न तेन विषयो पद्मो न शक्यः असत्यर्थे विषयसारूप्यस्य व्यवस्था
 याश्चानुपपत्तेः योपि स्थूलं पदार्थस्य परमाणात्त्वं न तस्मिन् हृत्वं चेति विक

कारमिति साधयता ननु मानेन विरोधसंदेहेष्वेति सप्रदाया नुय फत्यादिद्वारा
न्युपजीव्ये ह वा ह्याप्यापलायेन प्रत्यवस्थापने तप्यादिः स्वप्रधा साम्यतो
उद्भेवुद्भार्यस्य सहकारात् तद्भेदेनानिरूप्यत्वात् ज्ञानाकारोर्थ इत्यन्तां
१ विमताधीर्निज्ञानव्यतिरिक्तालवगाधीत्वात् स्वप्रधीकनविपक्षे ज्ञानाभा
वेव्यप्याभानसंगः तर्हि भिन्नयोरश्च महिययोरस्ति सलोपलंभनियमः अ
नज्ञानं च ज्ञानं च यद्यप्येकतया सति ज्ञानजनितज्ञानस्यापि ज्ञापकत्वेनातव
स्यापानात् तस्मान्न ज्ञानमेवार्थप्रकाशः ज्ञानं चेज्ज्ञेयानाकारं न ज्ञेयं व्यव
स्थापयितुमलं नीलज्ञानेनापि पीतप्रतिमासप्रसंगादेकप्रायमाकारोवु
भूयते सचेत्तज्ञानवस्थानात्तद्भेदविप्रमारा मस्ति किंच वाह्योर्थः परमाणावि
चानत्सहोवा वाद्यः परमादाहनां स्थूलनीलाकारप्रत्ययानासंबन्धत्वात्
निरंतरात्पदानां नीलपरमादाहवः स्थूलबुध्यालंबनमिति चेत् न नेरंतर्यासि
द्वेः गंधरसादिपरमादाहनामपि नीलपरमादाहनां मध्ये संभवेनाव्यवधान
भावात् नापि द्वितीयाः समूहस्य च समूहपरमादाहनामिदं प्रप्यमपक्षो
क्तदोषात् न चेदेवतादातम्यायोगात् समवायस्य बहुविकृतत्वात् न तस्मादे
भिस्तर्कैर्ननु गृहीतान्प्रागुक्तानुमानान्न ज्ञानाकारोर्थः न वा सिद्धसाध
नं तर्हि वेदानि न ज्ञेयं न न्यस्याप्यकारणमन्यतज्ञाने एवं प्राप्तेभिधीयते

शा. ६ तस्य परमा राउत्तन्मसहृत्त्वविकल्पासहस्योक्तत्वात्. तथा च न ज्ञानाम्.
 विनिर्विषयत्वात् योगान्नापि सादितस्मिन् प्रमादात् भावात्. प्रमीयत्वे.
 तस्यापि बाह्यपरमेयत्ववत्सत्त्वायोगात् एवं च विप्रसृतस्तनाप्यसदप
 रोक्षत्वाच्च नापि सत्सत्त्वास्तत्त्वयोरेकात्र विरोधात् नाप्यनुभवं एकनि
 वेधस्वेतरे विधिना तदीयकत्वात् तस्मान्निस्तत्त्वमेव वस्तुनामिन्निप्रा.
 नेभिधीयते वाचिनेष्वीह के मानेव विहारिकमानता मानानोनात्वि
 कां किंचिद्वस्तुना श्रित्यनुभवात् २ प्रमादो हि विषयाभूतस्योपलब्धिर्न
 तस्याभावः इदमुक्तं नाभाव उपलब्धेरिति अप्याविचारो प्रागुक्तेन प्रमाणा नाना
 त्विकप्रामाण्यं व्युद्स्यते भसा व्यावहारिकं ज्ञाप्यात्वा मिन्न विषयत्वादविरोध इति
 तत्र तथा सति हि समस्तप्रमाणागम्यार्थ विपरीतं परमार्थवस्तु गौचर
 यत्तवाद्यकप्रमादोनेतरप्रमाणागमेयेषु तत्त्वमप्यहृत्य सां व्यावहारिकत्वं च
 वस्त्यापनीयं तत्र परमार्थं वस्तु नो नास्ति तस्य प्रमादो नो उपलब्धेः
 उपलब्धौ शून्यवाद ह्युक्तान् तदिदमुक्तं नाभाव उपलब्धेरिति अप्याविचा
 रा सहत्वेन निस्तत्त्वत्वं वस्तु नान्न त्वं व्यवस्थापयद्वाद्यकं प्रत्यक्षाद्देशां
 व्यावहारिकत्वं दर्शयति केयानिस्तत्त्वत्वात् त्रपाभावश्चेत्सापि विचारा
 सहेव असतो विचारा सहत्वं सत्यत्वं ये वौक्तेः नाप्यन्य तस्य भावत्वा

ना तत्त्वत्

ह्यभंगः कृतः सस्पृहाप्यस्य ज्ञानाकारत्वेऽप्यविशिष्टः तस्यात्थप्यस्य ज्ञा-
 नाकारतां वदताऽप्येवैकव्यः तदभावेकस्य ज्ञानाकारत्वं वदार्थे तत्र
 न तावत्स्पृहा लीलाकारप्रत्ययस्य परमाशयश्चाकाराः तेषां तत्राप्रतिना-
 सान्तस्मान्परमाशयव्यातिरिक्तस्तमूहस्तदारब्धो वाकश्चित् स्पृहाप्यो-
 पित्वयापि स्वाकर्तव्यः सन्तु मम भावो मवः तव तु साया विमः स्यापितो
 निर्मलिरभावाद्दुपपन्नः न च वासना प्रापितो यमप्यवास्नायाभ्यर्थो
 फलद्विपूर्वकत्वादप्येव लब्धेऽप्यर्थमिन्नरेण संभवादन्ततोप्यस्येव तुत्यात् न
 च न व वासनाभ्यर्थः क्षणिकस्यानया विज्ञानस्य ज्ञानजन्मनि तूदासनो-
 त्यजो वा स्याप्येन स्तदनाभ्यर्थत्वात् तस्मान्न ज्ञानाकारोप्यः किंतु वा-
 ह्यः सचाप्यक्रियाकारित्वसत्त्वोपेनोप्येन श्रान्तिवशाद्ब्रह्माणिकल्पितो
 तपरमाप्यसन्निधिसिद्धान्तस्य सुगजमनाद्भेद इति प्रसादस्य शंकरतत्त्वो-
 धाभीप्रसुद्धाकरं मोहध्वनिहर्षवदयस्त्वेव परवराकिं सुद्रुपाद्ब्रह्मरगो-
 गन्तुर्वचदत्तः समन्वयस्य सर्वमसादिति साधयन्नुमानेन विरोधसंदे-
 हे समुदायानुपपत्त्या फपजीव्यासत्त्वसाधनत्वेव वत्संगतिः तत्रासंता-
 वत न संनासन्नसदसन्नवानुभवतत्त्वकं विमर्ततत्त्वपीडात्वात् न मरीचिबुध-
 योदकं तस्याहिनतावत् ज्ञानाकारत्वमर्थस्य ज्ञानासात् न वततदाव-

शा. ६. धर्मोदाः तत्र जीवा जीवो संवेपतः पदार्थो तत्र जीवास्तिका यो वद्वो मुक्तः सा
 धनोर्नित्यसिद्धश्चेति विविधः अथा जीवो विस्तार्यते मुद्गलास्तिका यो
 ठाष्टा धिव्या दीनि चत्वारि भूतानि स्याव रंजंगमं च धर्मास्तिका यो आस्तीति
 को धर्मास्तिका यश्च प्रसिद्धो आकाशास्तिका यो हे धालोका काशो लोका
 काशः च लोकान्तर्वर्ती लोका काशः इत्येव हि दृष्टः स च मोदा वस्थानं एते
 वं चास्तिकायाः अस्तीति कायते कथ्यते ननु नियतं सत्त्वमते काजादि
 ति एवं जीवा जीवो विस्तृतो आत्मा वयनि पुरुष विवयय धिती द्रिय प्रवृत्ता
 म्रवः स च वंधहेतुः कर्म राया स्वव इत्यपरे ताति हित्तकतारि मास्त्वानि
 अतुग छति संहरा गोती द्रिय प्रवृत्ति मिनि संवरः शम दमादिरूप प्रवृत्तिः
 निःशेषं पुराण्डुः स्वभोगेन जयतीति तत्राशिलारो हराणादि प्रवृत्तिर्निर्ज
 रः एते प्रवृत्ती मोदा साधनं वंधोष्ट विधं कर्म तत्र घातीति कर्म राया चत्वा
 रिसम्यज्ञानं तमोदा हेतुः शाना हस्तसिद्धो मुक्तिरजनादिज्ञानेभ्योऽपि र
 जनादिसिद्धिप्रसंगादिनि विषययो ज्ञानावरणीयं कर्म अहं तददर्शना
 म्वासात्तमोदा शनिज्ञानं दर्शनं चरणी यं बहुषु विप्रानि विद्वेषु वादिनि
 रादर्शितं बुभुक्षु मार्गे बुवि शो धानवधारणां मोदनीयं मोद मार्गं प्रवृ
 त्तानां न हि भवकरमेष्यया घातरा यिकं कर्म एतानि प्रोक्ता हन्त्या न्न घाती

ति

रह

८
तत्र भावस्यापि न वा विचारा सहजान्ः एवं निस्तत्त्वमाया विचारा सहजान्
तत्त्व रूपानेव सर्वस्यैतेन समाद्रुह्य तत्त्वव्यवस्थाप्य वाधकः प्रत्यक्षादेः सां
व्यावहारिकत्वव्यवस्थापयतीति युक्तं वेधर्मसंज्ञं पूर्ववदेव सरीच्य
दक दृष्टान्तेन वाध्यात्वा पाधिपरत्वेन योज्यं दारिगकत्वञ्चेति सूत्रे अमुप
गमादिनिशेषः तत्र अदारीगकत्वान्युपगमात् सर्वभूतत्वाभ्युपगमा
च्च व्याहृतवादी सुगत इत्यर्थः तेषां स्मिन्नसंभवान्न ह एकैकं रूपं ब्रह्म
समत्वयस्यानेकात्तं सर्वमिदं नित्यं प्रयुक्तं नानाविधं संदेहं न
कच्छेत्पुनिरस्तेषु विवसनानां बुद्धिस्थानान् संगतिः अथ वा समयमात्र
सिद्धयश्च स्कंधादिपदार्थाश्चिन्नन्यायाभासे निरस्ते पंचास्तिकायादि
पदार्थाश्चिन्नन्यायाभाससदृशं भवन्ति बुद्धिस्थानानि संगती उपलब्धे
रप्यसत्त्वकतदनेकात्तानां उपलब्धेरेवास्तीति संगत्याः तत्र विमतं वस्तु
नेकात्तं वस्तुत्वाच्चिन्नरूपवत्त एकात्तं सत्त्वे सत्त्वे च न प्रवृत्तिर्न चेतसा च
दिवस्त्वस्यैवैकात्ततः तर्हि तत्सर्वदा सर्वथा सत्यं वेदितं दीशुर्न प्रवर्त
नसिद्धत्वात्तापि किंचिद्गीहासुर्न वर्तते हेयाभावान्न अथैकात्ततैवास्त्ये
वत्तस्यापि न प्रवृत्तिर्प्राप्याभावान्न नापि निवृत्तिः निवृत्तस्य निवृत्तस्य नित्य
निवृत्तत्वात्त अथैकात्ततु कस्यचित् कदाचित् कदाचित् कदाचित् कदाचित् कदाचित्
यादानो कल्पेते ये वांमनेकात्तत्वं ते चेतने पदार्थाः जीवा जीवास्त्वानि जन्तव

नि अद्यात्तिकर्माणि चत्वारि निगद्यन्तो वेदनीयं तामिकंगोत्रिकमायुष्कमिति
 एकशोशितस्य मिलित्वा घटीभूतस्य जालाकारपरिणामहेतुः कर्मवेदनीयं
 तद्विज्ञानहेतुशरीरारंभकत्वाद्देदनीयां ततोपि पूर्वशुक्रशोशितस्य कलल
 बुध्दादिपरिणामारंभकं कर्म तामिकं सुशुक्रशोशितकललबुध्दाद्यवस्थाना
 दुगुदाशान्तिर्गोत्रिकं शुक्रशोशितमिलितमात्रं स्वरूपेण आयुष्कमिति
 एतानि सम्यग्दर्शनाविद्यानकात्वादघातीनि एतत्कर्मस्यैकं पुरुषं वद्धा
 तीति बंधः ज्ञानकेशस्य जीवस्यालोकाकाशावस्थानं सन्नतोद्युगमनं
 वामोदः पृथुपदार्थेषु समानां नियमानां ये भंगास्तेषां स्तम्भः संप्रभं
 गान्नद्रूपोन्वायो योज्यते स्यादित्यर्थं निपातोनैकाक्षधोतकः तेन स्या
 दस्तिकं प्यं विदस्ति एवं सर्वत्र स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च नास्ति च ना
 स्ति च न्येतदपि स्यात्तत्कप्यं विदित्यर्थः न हि निर्वचनीयता किं नेत्या
 ह स्यादवक्तव्य इति अत्र वक्तव्यो निर्वचनीयः यदार्था इत्येतदपि कथं
 चित् यत्तसद्वादी सत्त्वसन्निवृत्तिमिति निवृत्तिपादस्य नियतमित्याह स्याद
 स्य वक्तव्यमिति असत्त्वमनिर्वच्यत्वं सत्त्वास्तुक्तं मप्यनैकाक्षमित्याह
 स्यान्नास्त्यवक्तव्यमिति यच्चैकाक्षसद्वादिगिरेकाक्षसद्वादिभिश्च सदस
 त्वसमुच्चयस्यानिर्वच्यत्वं युज्यते न दृष्टानैकाक्षमित्याह स्यादस्ति च नास्ति

शा. द. तरेतसाश्रयत्वात् नन्तनीयः आद्यकार्यसकार्त्तिककार्यत्वात् घटवदित्य
 स्यतीवाहृष्टतत्वेवसिद्धसाधनत्वाद् व्यवहृतिप्राचललवन्तिप्रियत्तजन्यसाध
 नेवाद्यकार्याव्यवहृतिनयलजन्यत्वस्यकुंभेनसाध्यवेकल्पात्कुंभात्
 वह्निनयलजन्यत्वस्यचाद्यकार्येवाद्याद्यात्किंकिन्. अव्यवहृतिनयलजन्य
 त्वस्यचाहृष्टाव्यवहृतिनयलजन्यत्वेनसिद्धसाधनत्वात् अहृष्टकस्याचिन्मस्य
 क्षमेयत्वादिनिकेवलान्वयित्वाप्ययोगिभिरप्यनिरता कार्यसर्ववित्कार्त्त
 कंकार्यत्वादित्तिकेवलव्यतिरोकिरापिसेवार्थान्निरता महाविद्याश्चेत्तद्विययवेदन्त
 कल्पन्तरोनिर्मन्तिताः नचप्रकृतित्वाधिष्ठानत्वयोरेकत्रविरोधः अधिष्ठात्र
 शानपेदास्योपादानशक्तिमत्वस्यैवोभयकारणात्तद्वेनविवक्षितत्वात्. भाष्यटीक
 योस्तुकुलालादिहृष्टान्तेकजगत्कर्तृरीश्वरस्यानुमानेनद्रुद्रागादिमत्वापत्तेर्वाद्या
 भिमन्तधर्मविशेषविरुद्धोहेतुरित्युक्तं उत्पत्त्यसंभवात् ८ जीवाभिन्नाद्रुद्रागा
 जगत्संगविदन्तः समन्वयस्यजीवोन्यानिप्राप्तिपादकपंचरात्ररात्रस्मृतिविरो
 धसंदेहेऽधिष्ठानेवैश्वरशक्तिमत्तेनिरक्तेप्रकृतिरापिसशक्तिमत्तस्यवेदसंगत्वाङ्गी
 वोत्पत्तावपिप्रमादात्तत्वंपुनरुत्तावान्नरसंगनिलोभेनस्मृतिपादसंगतमम्य
 अधिकरागमिहलीरिक्तं तत्र ईशोक्तंनपुनरागेषुव्यामोहार्थमितीरितं पंच
 रात्रमंतोजीवोविकारशक्तिमीयते पंचरात्रकर्तुर्वास्तुदेवस्यवेदादेवसर्ववित्त्वग

नित्यत्वासिद्धिः नैवेकस्मिंद्रव्ये युगपदनेकपरिभाराणां विरोधात्तथा नैकत्वं
पपरिभारास्य न हस्तिप्रविकादिशरीरपरिभारात्तेति यत्परसामंजस्या
न ७ अदितीयवत्समन्वयस्य जगदुपादानाधिष्ठातृभेदे विषयानुमा
नं विरोधसंदेहे सत्त्वा सत्त्वयोरेकत्वा संभववदधिष्ठातृत्वोपादानत्वं यो रण्ये
कत्वा संभव इति प्राप्नोति प्रकृतिश्चेत्यत्र प्रकृत्योभयकारणान्त्वमुपपादि
तं इह त्वनयेदौ व प्रकृतिमनुमानद्वयस्यैव भुपक्रमः तत्रानद्रव्यं प्रकृत्युपा
दानमीश्वरश्चेन्न न त्वत्तः कुलालवनिर्माणं तु हि नियम्यत्वं विबुध्यते १ क
लालस्य सुखाद्युपादानत्वात्साध्यैवेकल्यवारणाय द्रव्यग्राहणोत्पदादी
निर्लक्ष्युपादानागतिनियम्यादिकलालादिभिरीश्वरस्य तु जगन्निमित्तोपा
दाने एकस्यैवाधिष्ठेयत्वाभाधिष्ठातृत्वचेति व्याघातो विपक्षे वाधकः
उपादानं तु जगत्तः प्रभारावः प्रधानं चेति प्राप्तेऽभिधीयते अभिगम्य प्र
तेरीशमनुपादानतायादि अनुमीयितवाधः स्यादाश्रयासिद्धिरन्वया
२ तत्रावदपभिन्ने ईश्वर इदम उपादानत्वं साध्यं आश्रयासिद्धिः प्रमा
निरपितस्य वेदान्तोक्तवैयर्थ्यात्तदनुमानाद्वा नाद्यः प्रकृतिश्चेत्यत्र वेद
स्योभयकारणान्त्वपरस्योक्तत्वादत एव वाधिन्न विषयत्वं नदितीयः ईश्व
रप्रामाण्ययादागमप्रामाण्यवच्छागमप्रामाण्यवादीश्वरप्रामाण्यमिति ३

शा. द. तेजः प्रथमं स्रष्टुः सृज्य च यान्वयः २ नत्तावक्रमोत्यतो तेजः प्रथममाकाशः
 अथ प्रथमं स्रष्टुः स्रष्टुः कथं यन्ते युगापन्नयोः स्रष्टुः च वायो रग्निरिति तेजः स्रष्टुः तीयत्वं
 विरोधः अथ द्यौर्दोग्ये तेनः सर्गात्प्राग्विपडुत्पत्तिरुपसंद्ध्यते नत्ताः तेजः प्रथमं
 मभंगः नत्ता हस्ते तेजो सृजत नत्ता काशमसृजते तिस्रस्तु स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः
 य संवधान् यदा स्रष्टुः वाक्यमेव स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः
 तेज एव प्रथमं स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः
 त्रिदिं वेतनं स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः
 समावृत्तौ निविशति विरोधः इति एवमध्यायसमाप्तेः प्रथमं श्रुतिविरोधः तत्र
 कुदोशेनः समाधानं नगः सिद्धान्त इति द्रष्टव्यं अत्रोच्यते प्राचम्यस्याश्रुते
 तेजस्य आकाशोत्पत्तिराहता वाक्यद्वयेन स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः
 तेजः प्रथमं स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः
 तीयः वायो रग्निरिति श्रुत्या तृतीयत्वावगमात् स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः
 च प्रथमं स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः
 संभूत इति श्रुतिविरोधादेव अस्तवति तेजः प्रथमं श्रुतिविरोधादेव
 काशोत्पत्तिर्वा द्वा द्वरतेजः प्राचम्यस्य क्रमस्य चर्मस्येव संगः तच्चास्ति प्राचम्य
 श्रुतिं तस्मान्तेजो जन्ममात्रपरा द्यौर्दोग्यश्रुतिराकाशोत्पत्तिरावप्यविरुद्धे साका
 शोत्पत्तिः द्यौर्दोग्य उपसंहरति न च स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः स्रष्टुः

ति

मान्कपिलपतञ्जलादीनां च जीवन्वात्पंचरात्रस्य पुरारोचुबुबादिदिशादिदिग्दामो
हार्थह मीश्वरप्ररागीतत्वाश्रवणाद्रूपमिति प्रकृतित्वसंप्रतिपत्तेः अजीवोत्पत्तावप्यहेत
व्याघाताच्चसिद्धजीवोत्पत्तिरवाध्याश्रय एवागता र्थतावत्प्राप्तेऽभिधीयते वद्वि
स्वकानिस्तत्र ब्रह्मनिश्चयसिद्धिः तत्तज्जीवजन्मिस्तत्र सिद्धांगोरागीति यम्यते
२ यावद्वेवादेशे वेदाविरोधादीश्वरबुद्धेर्वेदप्रलत्वं वेदादासर्वविषयत्वं श्रीय नी-
तेतावदेव सक्तः प्रमारावेदाज्जीवानुत्पत्तिप्रतिज्ञोक्तदृग्वुद्धिपूर्वकेश्वरवचना
ज्जीवोत्पत्तिरवगंतुं शक्यते अतः प्रमारापहृतविषये गौरांतद्वचनं ननु भूतं
पूर्वजं युक्तिमिरिति यद्यपि जीवोत्पत्तेर्ब्रह्महेतुविरोधित्वं तथापि मोक्षविरो
धित्वमस्त्येव विकारस्य प्रकृतिलये स्वरूपज्ञाशौनोदाफलमान्कायोगादिति
इति दर्पसोद्विगीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः २ न विषयश्रुतेः १ पूर्वप्रमाराज्ज
विरोधः समन्वयस्य निरस्तः संप्रति श्रुतेर्नामेव परस्परविरोधो निरीक्रियते त
त्रापि विषयादेभ्यस्तमोक्तविषयावाक्यानां विरोधः परिहृते प्रारायादेतन्नोति
कभोगोपकृष्टाप्रारागादिविषयवाक्यानां दोग्येन नैजोदृजनेति तेनास
गप्रियमंश्रयते नैमीरीयके आत्मन आकाशः संभूतश्चाकाशस्तद्विः प्रप्य
ममाश्रयते इमंश्रुती प्रमारा मप्रारां चेति संशयः विरोधसंभवासंभवान्या
एतत्संशयबीजं सर्वत्र शब्दव्याप्तत्रः द्वयोः प्रप्यमजत्वं न गगनस्योपसंहृतो न

शा.५. तरिश्वाव्याख्यातः २ अथ्यस्नादायुनित्यत्वाद्वाह्यनित्यार्थमीदृशान् वा
 स्तत्प्राप्तिविरोधेन प्रकृतीनामप्रमाराणां १ सेवानस्तमितादेवतेति यदायु
 रितिवायुनित्यत्वं क्रयते आकाशाद्वायुसुत्पत्तिः एते प्रकृती किमप्रमाराणां
 प्रमाराणां चेति विरोधाविरोधसंभवाभ्यासंशयः पूर्वत्र एकमेवाद्वितीयमि
 तिसाभ्यासेः शब्देरेहेतयति यादनादेकविज्ञानहेतुवत्सर्वविज्ञानप्रति
 ज्ञानगौराण्युक्तत्वाद्वद्वायुश्चान्नरित्वेन दम्यतत्वाभिनिसेवानस्तमिता
 वः देवतायद्वायुरिति च वायुनित्यत्वस्याभ्यासप्रतारणत्वं चादोग्येव वायु
 जन्माश्रवणाच्च तत्प्राप्तेति त्रिरीयके सत्यं ज्ञानमिति नित्यमिति ज्ञानान्त्यं
 प्रतिज्ञायतत्तत्सिध्यप्यभावाकाशाद्वायुरिति वायुजन्माभिधानाद्वायुजन्मा
 यिनगौराणां प्रजन्मविरोधादुभयविधप्रकृतयो न प्रमाराणामिति सर्वः पक्षः
 अतएव निदेशाभ्यास्यधिकाराकाशाद्वायुनित्यत्वस्याभ्यासादिति
 तस्याभ्यासस्वाद्यनुत्पत्तिश्च वराणाद्वायुजन्मगौराणां प्रजन्मः अन्यो रवि
 प्रतिबोधश्चान्येकदेशिमतं अत्रोच्यते प्रतिज्ञायाः प्रधानत्वाद्वाच्यत्वे
 सदृशविः अदेतप्रकृतिबाहुल्यज्जन्मोवायोर्नगौराणां रविरुदाहरणके
 हिच्छीयाध्याये अनेन तत्वात्तनेन तत्सर्वविदेत्यात्सविज्ञानेन सर्वविज्ञाने
 ने प्रतिज्ञाने प्रतिज्ञाच प्रधानवायुश्चान्नरित्वेन चेत्यादिवाक्यचचचच

आकाशोपसंहरवाक्यद्वयकाल्यनाद्वाक्यद्वयेन संबंधद्वयबोधने विरोधा
 भावादेव प्रकृत्योर्विरोधः फलमेकदेशेनोक्तं आकाशोपसंहरवाक्येनोक्तं
 तदुक्तं संभवे गौरीगाम्यो गादाकाशोपसंहरवाक्येः अतिशयोक्त्या येदिकाम्
 त्वान् अत्र हेतुविज्ञानेन हेतुवत्त्वविज्ञानप्रतिपत्त्या भेदादिदृष्टान्तेः प्रकृ
 तिविकारात्तन्मत्वेनोपपाद्यमानतया गौरीगाम्येन व्याख्यानुमशक्यतया
 ह्याव्यतिरेकसमस्तस्य जायतो वागम्यते एकमेवाद्वितीयमिति निवसाध्यतेः
 शब्देरेव प्रकृत्या समर्थते तत्राकाशोपसंहरवाक्यविकारनयानदव्यतिरिक्तः
 स्यात्तस्यान्नप्रकृत्याकाशानित्यत्वसिद्धिः नाप्यनुमानादस्य शब्दव्यत्यस्य
 भूतत्वेन सोपाधिकत्वात् आकाशजन्मवत् भूतत्वात्तदुचिर्विवदिति
 सत्प्रतिपक्षत्वाच्च यस्मादावः पक्षलुप्याः विभक्तत्वादिति सूत्रोक्तहेतुत्वा
 त्पराधीनसत्ताकत्वात्तन्साध्यनकार्यत्वं मविद्याया प्रागभावादेव व्या
 भिचारो द्विभक्तत्वं च धर्मसमानसत्ताकहेतुः अत्र न प्रकृत्या न्यपराधीन
 सत्ताकेव्यभिचारः आत्माविभागश्चैकलिपित्वेनाकालिनाकालिनात्त
 समानसत्ताकत्वात्पराधीनसत्ताकत्वेनाकाशकस्य कल्पितत्वं
 सूत्रासिद्धेर्विकारत्वभूतत्वेन मनुसंहृतव्यनचैवेय्यप्यविभक्तमात्रमिच्छे
 तिसाधनेनाधेनवात्समाधिकत्वस्य असंगेन प्रकृत्या दनलाभात् एतेन

यो ध्यायान्मात्मकार्यं वाचादिप्रदं निवत्तु उपपादकं तान्मात्म
 न्येवेति सूत्रव्याख्यानात्तत्त्वाच्चतुर्थस्थानेन च तन्निर्देशादि
 जगदुपरिनिवेद्यते अतः प्रधानं तदोद्येनावाप्तं नरवाक्यं गतमम
 तत्त्वाद्यापोदिकविशेषं नृसेवानस्तमित्येतेन दुपास्यवायुदेवता
 स्तुत्यं एकमेवादितीयं मेहनानास्ति कंचनेत्यादीनामघेतप्रतिपा
 दकं प्राज्ञानां बहुत्वाद्भवान्वाक्ये रपि बहुभिर्वाद्यमृतत्वात्तन्मात्मित्वं श्रुतीनेन
 व्ये असंभवस्तत्तत्तु उपपत्तेः ३ यथाग्नेः जुदाविष्णुर्लिंगाव्यक्चरनिपवमे
 वास्मादात्मना सर्वेष्वामनोव्यक्चरान्मात्मनः सकाशात्प्राप्तावान्नरोत्त
 ति श्रुते तथायः कालकारोऽरागी सर्वविधः सकरराव्यकराणाधिपाधियो
 नत्तस्य काश्चिदुत्तमानवाधिप इत्यात्मनो काशावत्त्वादिदुत्पत्तिराभ्याय
 तेऽनयोऽश्रुतो विरोधात् प्रमाणादयं शक्यते ननु नान्यश्रुतिरित्याधि
 करणोपपत्तिरित्युक्तं लिंगश्रुतिक्लेन पूर्वपक्षः सत्यं तत्राहिब्रह्मनिष्ठत्वं
 मय्युपेक्ष्येवाहिजीवस्य तस्मादुत्पत्तिरित्युक्तं वल्लभं शक्यं व्यक्तं अत्र नुप
 व्याप्तेरग्निरिव विः स्फुलिंग उपपद्यते एव प्रह्लादतराद्वह्मेति शक्यं तत्र
 विरोधतत्प्रमाणाद्यनपूर्वपक्षे प्राप्ते एकेशाह बहुश्रुतिविरोधात्तवाद्या
 काशाविनाशिता मुरव्येवमात्मनो न्येव श्रुतिमान्नरराकृतं यथा
 हिमायुश्चात्तरि ममृतं तस्यैवात्मानं तन्मात्मित्वं यद्वाद्यारित्यं श्रुतिद्वयं बहु

शा. ६. तत्प्राद्याहेति सूत्रवयवानुयंगोराहर्वन्प्रायातिदेशद्योतनादजन्तश्वापांकि
 सन्नो जायते उत्तमे जस इति संशयादि पूर्ववत्. तत्प्राहि. पञ्चस्माज्जायते प्रा.
 रा इत्युपक्रम्य स्ववायुर्ज्योतिरावदुति श्रुत्या ब्रह्मजत्वमयां प्रतीतं जन्तेराप
 इति कारकपंचमी श्रुत्या च ते जीयो नित्यजन्तः श्रुत्या विरोधः इदं सर्वमस्य
 जन्तेति त्यागदिवदु श्रुत्यनुसारेण पंचमी क्रमार्थेति श्रुत्यो र विरोध इत्येकदे
 शिमनं राद्रान्तस्तु ब्रह्म श्रुतयो ब्रह्मजत्वमाहुः ता ब्रह्मतेजसो र्वास्तवामेदानीं
 जीयो नित्ये प्ययाम विरुद्धाः तन्नाकारकपंचम्यात्ते जीयो नयन्नाप इति
 अधिकाशं कानुश्रुता मग्निवाह्यत्वादनेन रूपतया गादनेन रापस्तन्ते जीषास्त
 जन्तेति च श्रुतिगोरायाविति परिहारस्तु अत्रिदृक्कृतात्तत्तेजसो र विरो
 ध इति भास्वरत्वाय एवेदमग्र आसुरिति श्रुत्याऽप्यप्रलयस्थित्वा न्नित्यत्व
 मित्याशंक्यतस्याः श्रुतरेवांतरैरेतं विषयं प्रदर्शयते नस्तत्रैरातिरस्पते
 इत्याहुतन्त्यो ननु तया ते युज्यते न तथा प्राणा इत्यत्र त्रययो वावते ग्रे सदा सन
 प्राणा वाच त्रयय इति श्रुत्या प्राणानां प्रलयस्थित्वा न्नित्यत्वमाशंक्यायमेव
 परिहारोक्त इति एथिव्याधिकाररूपशब्दाजरेभ्यः इदं स्पष्टं वाप्युच्यते
 व्याश्रुतेजसोऽप्रान्तत्तर्थादधिकरणोदयस्य बुद्धिसान्निधानात्संगतिः
 आपोत्तमस्तजन्तेति अज्ञः एथिवीति च श्रुता विरुद्धार्थतन्ना विरोधि वार्ता
 नीयो किं एथिवी शब्दः एथिवी कार्यं ब्राह्म्यादि तत्कार्यगोदनादिवा अत्र

हृद्यो न्येव तेजः तत्तेजोऽस्य जनश्च सर्वम् सृजत सर्वं नृजलाविति वदः प्र
तयः साक्षाद्ब्रह्म जं जं जं प्राहुः तदुत्तरोधेन वायोरग्निरिति दिग्योगल
क्षणापचमी वायोरनन्तरमग्निरिति क्रमाप्यायिष्य पादान (तत्तेजसो
ब्रह्म जन्म प्रतयो वायुद्वारा ब्रह्म जन्म पराः कल्पना) कारकपंचमी अत्र नरमित्यु
पपदाध्याहारनिरपेक्षत्वादिग्योगापचम्यावलीवसितयाधिवहुश्रान्ती
रनुग्राहीतुमेकाकिनी कारकविभक्तिनुपेक्षणीया अपिच वायुपाद
तत्तेजसो ब्रह्म जन्म प्रतयो वायुद्वारा ब्रह्म जन्म पराः कल्पनीयाः न
चाव्यवधानलाभे व्यवधानमुक्तं एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाचै
वमांसीतस्मात्पुन्योरेवमविरोधश्च निप्राप्ताभिधीयते वायुब्रह्मावि
भागेन ब्रह्म जन्म विरोधतः अपादानार्थपंचम्या ब्रह्म वायुप्रकृतिव
नतः २ वलीयसीवास्वकारकविभक्तिरसनिवाद्यकोतन्यागमहति जन्म
युज्यते तेजसो ब्रह्म जन्म विरुध्यते वायोऽस्या निर्वच्यभेदे तत्त्वतो ब्रह्माभिदात्तनो
वादाय वायुजस्यापि तेजसो वद्धाभिः श्रुतिभिर्ब्रह्म जन्माभिर्दानात् ताहि ब्रह्म
जन्म वदत्यवायोरान्मभूता ब्रह्माणा उत्पत्तौ ब्रह्म प्रात्रा उत्पत्तौ च तेजसो विरुध्य
ते वायोरान्मभूतं च ब्रह्म सत्यामित्याधिवृत्तान्तापपत्तिः अतः कास्यभाजिन्या
येन कारकविभक्त्यनुप्राप्ता वायुजन्म निव्यते अतएव वायव्यवधानमपि स्वीकृ
तमेव प्रतिज्ञापि सद्धं शत्वा तेजसो न विरुद्धेति आपः ५ अतिदेशो यत्रात

शब्दानुसारेणालक्षयेन अत्र शब्दे भास्यकारो एषिव्यालंक्षरायावर्तनामि
त्युभयात्र लक्षणासाम्याद्विषये एकदेश्याह प्रतीतिमेकाहस्यमयीह ए
भूतां स्वावीहोक्तल्यं वलवचुलिंगां धिकारादिति भूविकारब्राह्मादिलक्षं एषिवी
पदेन १ अत्र एषिवी प्रतीतिनावुभयत्र समानेयत्तुं दोग्येयत्तुं संतद्वत्
स्येनिकृष्टरूपमुक्तं तत्र एषिव्याव्रीह्यादौ चतुल्यं क्वचिद्वि एषिवी कृष्टाशा
विमायादिकमपि किंचिदन्नं कृष्टं यत्तु तेजोऽस्तु ते निमहाभूतप्रकारणात्
चत्रक्चवर्चनिन देवभूयिषु मन्त्रभवतीति वर्यानिमित्तं बहुभावापत्तिर्लिङ्गा
द्वक्शेषगता दुर्वलं व्रीह्यादेवा हिवर्चा ह्युभवानिन एषिवी न समादृश्यः एषि
वीति प्रकृत्यंतरगत एषिवी शब्देन लक्षणाप्यश्रुतिप्राप्तेभिधीयते साम्या
स एषिवी प्रकृत्या लिङ्गप्रकरणादपि अत्र शब्दो महीलिङ्गमन्यथाप्युपव
धते २ अद्भ्यः एषिवी तदपांसं रक्षासीत्स एषिव्यभवदिति च प्रकृतिरभ्य
स्वते महाभूतप्रकरणावास्तिरूपमपि बाहुल्येन काहस्यं एषिव्यानां तस्य तत्रा
भ्यासलिङ्गप्रकरणानुगृहीत एषिवी प्रकृत्या केवलाप्रकृतिलाक्षणिकी तु न
स्या अप्यनुग्राहकालिङ्गं वर्चरागद्विभक्त्यं न द्वाह्यादिरूपपरिणत एषिव्या
मनुपपन्नलिङ्गप्रकरणावलीदेव तदभिधानादेकतल्लिङ्गान्तरः ७ एतद्विद्मि
भूतानामविरोध उक्त इदानीं तेषां कावेत्यादिकत्वमविरोधन निरूप्यते
अत्र न तावदेव ब्रह्माधिष्ठितानामेव कारणान्न नान्यप्येति चिंत्यते इति

एषिवी

शा. ५. मलयस्थलोके चटादौ दृष्टत्वाच्च तत्र श्रोतस्य सन्निधौ लोकदृष्टस्य व्यवधा-
 नतः तत्र क्रमो नियम्येनाभूत्तज्जन्मगतक्रमान् १ अत्रोच्यते सन्निधाव-
 प्ययोगत्वात्तज्जन्मक्रमनोलयः अतिसन्निहितो लोकः प्रकृतेर्वृत्त्युपा-
 यतः २ पदपदार्थपहोसंबन्धग्रहे हिलोकः श्रुत्या प्रथममयोदितत्वाद्वा
 क्वादापि सन्निहितत्वात्प्रवृत्तेर्वृत्त्युत्पत्तिरुत्तरकालत्वात्तल्लोके चोत्पत्तिः क्रम-
 लय विपरीतोऽक्रमः सत्यामपि मृदुद्यदोलीयं ते मृदुलया न नरघवल यो हि मृ-
 दभावेऽपि घटस्ति चेन्नस्मादयोग्यत्वात्ततोत्पत्तिः क्रमाद्वा य इति अन्तरा वि-
 ज्ञातमनसीक्रमेणानलिंगादिनिचेन विद्याश्च ६ आत्मनो भूतानां १ शे-
 चान्तराले कार्यन्ति रामानाद्भूतोत्पत्तिः क्रमोऽप्यादिप्यने आत्मन आका-
 शाश्च निश्चयनेन न्यायः सर्वस्य इति श्रुत्यनेन न्यायः सर्वस्य इति प्रस्तुतत्वा-
 नस्माद्भूयन्ते प्राणा गोमनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरपः पृथिवी विश्व-
 स्य आरिणी निच अन्तयोः श्रुतयोः विरोधः एकत्राकाशादेरन्तमनो व्यवधा-
 नेनोत्पत्तिरभिधानादन्त्यत्र चान्तरात्ततः प्रथमं करणोत्पत्तिमभिधाय चरमं
 भूतोत्पत्त्यात्मानाच्च तत्रैकदेशिद्वितीया प्रथमं करणोत्पत्तेस्वरमं भूतजन्म-
 नः ततः हर्वकता भूतजन्मनो न विरुध्यते १ भूतोत्पत्तावाकाशप्राथम्यस्य
 करणां पूर्वोत्पत्तावपि न भग इति श्रुत्योरविरोध इति प्राप्तेभिधीयते अ

काशं मन्तरो यमयन्तीत्येवमादिवाक्पमाकाशाधिष्ठातृदेवताभावेन व्यवस्थितस्य ब्रह्मणा आकाशादिनियन्तृत्वपरंतस्माद्यथाकाशाद्यात्मा परमेष्ठरो वाद्याघपादानमेवंतदाभिमानिदेयत्वात्तन्मनाधिष्ठातेति नष्टपथागन्तव्यमीति प्राप्तमुच्यते उपादानत्वं मात्रार्थाः पंचम्योत्तातत्त्वलक्षणा भृत्यवत्परं तत्राः स्थूलक्षिप्ता अपि देवताः २ आकाशादिन्यादेत्याकाशादिशब्दाभूतवादिनः तदेवनालक्षकाः तच्च पंचम्यं स्वातंत्र्यमोहुः अपितु प्रकृतित्वं यद्यप्यत्र नियतानि निर्दिष्टाः तथापि यः पृथिव्यां तिष्ठति यः पृथिवी मन्तरो यमयन्तीति श्रुत्यन्तरावविविधताधिगतः तस्यासौ कामयते न्युपक्रम्य तच्चैत्यच्चाभवत्तदात्मानं स्वयमकुर्वतेति सर्वान्मक ईश्वरः कर्तः श्रूयते एते च श्रुतास्मृति संज्ञे वेतजीवभावापत्त्यनियन्तृत्वं परत्वेन संकोचमर्हति इति ब्रह्मभूतानियन्तृत्वलक्षणां च देवताश्रयी श्वरवशाः भृत्यादीनां राजाद्यधीनदर्शितत्वं विपर्ययेणानुक्रमो न उपपद्यते च ८ अहेतुप्रतिपत्त्यर्थं भूतान्यति क्रमविज्ञानजनरलयक्रमश्चिन्त्यते यद्यपि श्रुतिविप्रतिषेधो न परिरुध्यते तथाप्युपपत्तिक्रमे निरूपिते लयक्रमो वा द्विरधो विचार्यत इति प्राप्तं विषयोपादावान्तरसंगती भूतानां किमुत्पत्तिक्रमे रोवलयः उत्तरे परीत्येनेति संशयः उत्पत्तिक्रमस्य श्रौतत्वादिपरीतक्रम

शा. ६. देहजन्मलाभयतेन तन्निमित्तमेव च जातकर्मणादिगर्भबीजजदोषनिवृत्त्यर्थं
 विधीयते न जीवनिमित्तमिति च तान्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ११
 जीवानां महासर्गमहालययो ब्रह्मराजुत्पत्तिप्रलयो विद्येते न वेति श्रुति
 विप्रतिपत्तेः संशयः श्रुयते हि तज्जीवाम्रियत इति यथागतेर्विः स्फुलिं
 गापवमस्मादान्मनोबुद्धरत्नीति च तज्जश्रुत्योर्विप्रतीयेधः तत्रैकदे
 श्याह पूर्वत्र स्वर्गादिभोगाय देहनाशोप्यात्मानतनजीवोम्रियत इति
 यथागतेर्विः स्फुलिं गापवमस्मादान्मनोबुद्धरत्नीति च तज्जश्रुत्योर्विप्रतीयेधः
 तत्रैकदेश्याह पूर्वत्र स्वर्गादिभोगाय देहनाशोप्यात्मा
 नतनश्यतीत्युक्तं तर्हि कल्पमात्रावस्थानेपि स्वर्गादिभोगसंभवाज्जी
 वः कल्पाद्यदयोऽनुत्पत्तिविनाशवत्तः जीवासरराश्रुतिश्च देहद्वयं से
 जीवाद्यं सपराजप्याविस्फुलिं गवदुत्पत्तेरक्षरेण्यपकीर्तनात् प्रतिज्ञात
 परो धात्तुजीयते जीवर्षश्चरान् यथासदीप्तत्वावकाद्विष्फुलिं गाः स
 हस्वशः प्रभवन्ते सरूपाः तस्याक्षराद्विविधाः सौम्यभावाः प्रजायन्ते तत्रैवापि
 यत्तीति श्रुयते अत्र परमात्मनारूपाभावाज्जीवाश्चेतनत्वान्ससारी च
 जीवोसंसारीश्चराद्भिन्नः सचेन्न तद्विकारस्तत्तन्नान्न ज्ञायते न स्माद्रूप
 विकासो जीव इति प्राप्तिमिधीयते जीवस्योपाधितो जातमनेदं परमेश्वरा
 न विकारस्य प्रतीनस्य न मोक्षफलभागीना २ अन्त्यविद्योपाधिक

त्रादिमयात्मात्मनश्चादिहिभौतिकं भूतायतात्मनस्तस्मात्मान्मादि
समुद्भवः २ अत्रमयश्रुतिविरोधादितस्माज्जायत इत्यत्रपाठक्रमभंगः वरा
वख्यपाश्र्वयस्तस्याद्वापदेशोभान्तस्तद्भावमावीहत्वात् १० एवतावत्तत्पद
वाच्यकस्मरान्वनिरायायत्ततोत्पत्तिश्रुतिविरोधोपास्तः इदानीमापाद
समामेस्त्वपदार्थश्रुत्येजीवोत्पत्तिविषयश्रुतिकलहोवाविष्यते अत्र
जीवजन्मानिमित्तवैश्वानरीयोधिः प्राद्वदिविधिणास्त्वनजीवोऽप्यिदं
त्यादिशास्त्रस्यचविरोधादप्राप्ताराधेनैर्ष्वः पक्षः यदीदृशोत्पत्तिर्नभू
तोत्पत्तिक्रममन्यथयत्तिर्नहिजीवोत्पत्तिस्तमन्यथयेदितिशाकाया
सेवनास्ति कुतः कलहश्चिप्रतिपादनादवान्नरसंगतिः नास्त्यत्रैकदेशि
मनवौदिकानां सर्वेषांमनेजीवस्यनित्यत्वात् तत्र ज्ञानश्चेन्नशतिह्युक्ता
देहजन्मनकथ्यते तन्नाम्नेनहिदेहायप्राद्वदिकराणामनं १ ज्ञानश्चेन्नो
मृत्युश्चेन्नशतिलोकेजीवएवमुख्योव्यपदिश्यतेननुजन्मनिमित्तंचज्ञान
कर्मादिकराणां देहान्नाभिधानइद्वानमृत्युनदेहनिर्णायोपिवैश्वानरी
येष्ट्यादिकराणांप्रसंगादिति अत्रोच्यते मृत्युभ्यः प्राद्वनिर्माणस्वर्गाद्य
र्थायजिकिया देहोद्देशेननित्यान्यजीवाप्यन्वेनचोच्यतेद्यतेइयचपिवै
श्वानरीयोधिफलएतत्त्वादित्स्त्रेयोरेवभोक्तृशाकनप्यापिमृत्युनप्राद्वज
निजान्दग्निर्हृत्तविनाशित्तभक्तृशाकनपियागफलस्वर्गादितिदेहप्राप्ते
प्यविनाशित्ताशिनान्मनाभक्तिव्य तस्माज्ज्ञानश्चेन्नशत्यत्रजीवसयुक्तं

शा. ६. इन्द्रियैः आत्मा स्वयं प्रकाशः प्रकृतसंदेह रहितत्वाद्ये त्रेव न त्रेव घट इव न वा सिद्धो
 ह्यः तद्विकल्पिदात्मनिसंदिग्धस्या महं न वेति न चेति तत्परप्रकाशत्वे घटत्वे घ
 टादिष्वदर्शनात् न च प्राप्तिविशेषात् अयं घट एतद्व्यज्ञेयत्वात्ता धेकर
 भासनात् न मेवत्वात् न घटवदिति किंचिन्निष्ठे स्वप्रकाशत्वे सिद्धे न स्मात्मान्य
 नुमानेन साधयितुं शक्यत्वात् सकर्मकत्वमिन्द्रियजन्यत्वं च बुद्धितीनां ज्ञाता
 नां भवति न चान्मचेतन्यस्य नि उक्तात्तगात्या गतीनां १३ एवोरात्रात्माचेत
 सावेदितव्यः स यदा स्मा घटीरा बुक्तामति सहेवेनैः सर्वैः बुक्तामति ये वै के
 स्मा लोकात्प्रयत्तिवद्महत्समेवेन सर्वे गच्छन्ति तस्यां लोकात्पुन रेत्यस्मै
 लोकाय कर्मरा इत्या घरा उत्पत्तितीनां भवा एव महान ज्ञात्मा यो यं विज्ञा
 तमय इत्यादि महत्त्वश्रुतीनां चाविरोधः सर्वत्र स्वप्रकाशजीव इत्युक्तं न द
 युक्तं न्नरागो जीवस्य मनोवत्त्वप्रकाशत्वायोगादित्येकदेशी प्रत्यवतिष्ठते
 न प्या हि उक्तात्पादेः परिधि त्वधर्मत्वाद्दरा उशब्दतः अरा उजीवो महत्त्वस्य प्र
 कृत्यैक्यविवक्षया १ विभागसंयोगो न्यादोरा उक्तात्पादीनां फलं न च सर्वा
 तस्य ज्ञोक्तः सर्वगतत्वं हि सर्वत्र नित्या वाप्तत्वं सर्वान्मत्वं वा नुभयप्यापिन स्व
 तः संयोगात्प्रत्यतिः यत्तु जीवस्य महत्वात्मानं न तन्महत्त्वनिगनं विकारे जीव उ

स्य जीवस्यावान्तरोपाधिभूतलिंगशरीरस्य महासर्गादिबुत्पत्तिलव्यो जी
वे विष्णुलिंगं हृद्यानेन श्रुतावपचर्यते श्रोत्राधिकृत्य सुपरजीवविभा
गतस्य त्वत्त एव क्वाहुत्तज्ञानेन जीवज्ञानोपपत्तिः स्वभाविकाविकारित्वे सा
न जीवस्य ब्रह्मप्रवृत्तौ लीनस्य न मोक्षः फलं स्यात्तत्तस्मात्प्रतिविंबवदि
भागमात्रमारोपितं स्वरूपतत्तत्त जीवो ब्रह्मेव ज्ञान एव १२ अस्य सः स प्रा
नमिवाकं शीत्यत्रायं पुरुषः त्वयं ज्योतिर्गर्भकमित्यादि जीवस्वप्रकाश
त्वयादिना नाना पश्यच्च ज्ञः श्रुत्वा श्रोत्रमित्याद्यां तु क जीवचेतन्यवादिनी तं च श्रुतीनां
विरोधः पूर्वत्र जीवस्य ब्रह्मे क्वात्त जीवो जायत इत्युक्तं तत्रैकमेवा सिद्धं आगंतुकज्ञान
स्य जीवस्य नित्यज्ञानेन शरीरे रोगे क्वा योगादित्यादौ पि एषी संगतिः तत्रैकदेशी श्रु
तीनाम विरोधमाह ज्ञप्तेः सकर्मकत्वेन न पनाप्यर्थवत्तया अनित्यो जीवबोधस्त
शक्तिं नित्याश्रुतिर्वदेत् १ कर्मणा हि ज्ञाना न्यर्थो व्याप्नोतु तत्तदभावे स्युः स्यादौ
तमवेत्तमवतिवात्मा नित्या नज्ञानमात्मस्वरूपं तदुक्तं व्याप्नोतु व्याप्य तत्त्वान् दुःखं वृत्तौ =
दिंदिया न्ययव्यतिरेकाभ्युत्थारित्वा च तदुक्तं ज्ञानं न जीवस्य भावः शतरूपे दि
यादिदेव्याप्यापानान् जीवचेतन्यस्यमित्यत्त्ववादिन्यः अतएव तत्तुक्तिनि
त्यत्त्वपरमसिंहिता नोन्यादत्त शक्तिर्नित्या जीवानां प्रत्युद्योदियादि
सन्नि कर्षी पित्या मीवनेषु ज्ञान न स्यादत्तो जडजीवा इति प्राप्ताभिधीयते
आत्मा स्वयं प्रभं शचत्तं देह रहितत्वनः सकर्मिकास्तज्जन्ये रतु प्रियतय

शा. द. ते इत्येकदेशी प्रत्यवतिष्ठते उत्सर्गस्य विधातेन कर्तृत्वं वास्तवम्भूतं अक्रि
 यस्यापि कर्तृत्वात्मुक्तभावापि नापत्तेः १ विधिशास्त्रार्थवत्त्वादिये हि हेतवः
 नच कर्तृत्वमात्मनो वगमपीतिः स्वाभाविकत्वे संनक्त्यस्तत्त्वपवादितदौपाधिकं
 युक्तमिति प्रसंगाच्च नच मुक्त्यभावात्प्रसंगो स्यात्पवादकः क्रियया भावेन मुक्तमुपा
 पत्तेः नच क्रियारहितस्य कर्तृत्वानुपपत्तिः ज्ञेयरहितस्यात्मनो ज्ञानरूपत्वव
 क्रियारहितस्यापि कर्तृत्वसंभवादिति श्रुतेऽभिधीयते स्वभावो ज्ञानमात्रान
 मात्मनो ननु कर्तृत्वा क्रियाविशिष्टरूपा सा क्रिया भावेन युज्यते २ सत्यं
 ज्ञानमननमित्यादौ ज्ञानरूपत्वमात्मनो ज्ञानान्यर्थरागात्मानं न दसत्यपि ज्ञेये
 युज्यते कर्तृत्वं ननु नात्मनः स्वभावत्वेनाज्ञानं अज्ञः क्रियावेशात्मकं यदि
 तत्सिद्धं यं क्रियापि मुक्तगविष्ये ततो दुःखापत्तेरमुक्तिः स्यात् नच क
 र्तृत्वं शक्तिस्तत्रास्थेया सर्वत्र उदासीनस्यात्मनः क्रियानुपपत्तौ निवि
 यया यास्तस्या अण्वयोगादिनि पराच्युतसृतेः १६ एष हेव साधु कर्म
 कार्यति तयमेभ्यो लोकेभ्य उन्निं ती क्त इत्यादि श्रुतीनां यजेतेत्यादि
 विधि श्रुतीनां च विरोधसंदेहे श्रोयाधिकपव कर्तृत्वे प्रवर्तकविचारणा
 त्संगतिः एकदेश्या ह. रागात्प्रवृत्तेः पापानां भीषा नृणां विरोधतः वि
 धि श्रुत्यर्थवत्त्वाच्च न जीवंप्रेत्येत्यरः १ स्वत एव रागद्वेषाभ्यां प्रवर्तमान

पचरिजं विकांशं रागां न पादानादुक्ततो न त्यक्त्वादिति प्राप्तेभिर्धीयते महावा
 क्यादननवमराडनागुगवाक्यतः जीवस्याधिगता बुध्योपाधिकास्तत्र श्रु
 ते कर्ता शरास्त्रीर्यत्वान् १४ असंगोत्थय प्ररुष श्रुत्यादिश्रुतीनां विधिनिषेधा
 दिश्रुतीनां वात्मवर्तत्वमोक्तत्वादितिनां विरोधः यच्चापि जीवपरिमाणा
 वत्त्वकर्तृत्वमपि बुध्यपाधिकमिति वक्तुं शक्यतयापि विधिश्रुतिप्रतिपा
 दिः धितत्वात्तन्मिप्यात्वमयुक्तसम्यक् कर्तृत्वनान्नमनसं भवति अतो बुद्धेरेव क
 र्तृत्वमिति सांख्यगंध्येकदेशी प्रन्यवती युते तथाहि कर्तृत्वे सक्रियत्वेन जीव
 नित्यत्वशक्तिनः चीकत्यात्मानुभौ नैव भोगाश्चिदवसानता १ न भोक्तृ भो
 त्वं सक्रियत्वं तस्य साक्षित्वमात्ररूपत्वादिति प्राप्तेभिर्धीयते कर्तृः फलेन सं
 बंधाद्भोक्तुरेव हि कर्तृता एवाचारोपिता शास्त्रैर्विध्यादिभि र्द्यते २ कर्तृपे
 क्षितोपायता हि विधिर्भोक्तृश्रापेक्षितं फलं प्रन्युपायो विधानव्यः तस्माद्बुद्धेः
 कर्तृत्वमात्मनस्ते भोक्तृत्वमित्यसंगतं आरोपितेन कर्तृत्वेन नात्मनः सक्रिय
 त्वं विधिश्च लोक सिद्धं न दुविदतीति न विकु र्ध्यते भोक्तृत्वमप्यात्मनो ध्यस्त
 मेव तस्य चित्तमनो रूपत्वमुक्तावपि प्रसंगात्तद्वत्कर्तृत्वमपि किं न स्यादिति यथाचनतो
 भयथा १५ कर्तृत्वाकर्तृत्वश्रुत्योर्विरोधे सर्वमिप्याकर्तृत्वं पारमार्थिकमकर्तृ
 त्वमिति विरोधः पारुतः इदानीं पारमार्थिकोपि कर्तृत्वे विरोधः पारिहर्तुं शक्य
 त्मात्र-

शा. ४. त्वादिश्रुतिभिर्जीवेश्वरयोर्भेदः प्रतीयते. ब्रह्मदाशा इत्यादिश्रुतेरनेदस्तथापादोस्य
 विश्वाभूतानीति श्रुतं मेमेवाश इति च समर्थ्यते. तत्र जीवब्रह्मभेदाभेदश्रुतीनां वि
 रोधे सर्वत्र जीवनियते श्वर इत्युक्तं इदानीमीश्वरमादिपत्रेकदेशीश्रुतीनां विरो
 धं वदन् प्रत्यवतिष्ठते अनेदेभेदगीर्वाणाद्भेदेभेदश्रुतेर्हन्ते भेदाभेदविरोधा
 द्भनेश्वरोत्तीति मन्महो १ जीवब्रह्माभेदे ईशितव्यादिश्रुतिविरोधः भेदेव
 ब्रह्मदाशा इत्याद्यभेदश्रुतिकोपः तत्र भेदाभेदश्रुतिवशादंशत्वश्रुतिस्म
 तिभ्यां ब्रह्मेशो जीव इति युक्तमाशित्वे ब्रह्मणाः कार्यत्वापत्तादंशाभूतजी
 वदुःखानां वा शिब्रह्मराया फले देवदत्त इव पादादिदुःखानां भेदाभेदयो
 र्भेदकत्रविरोधान्न. नचैवं ब्रह्मेव सादस्तत्तत्तत्त जीवा इति युक्तं नप्यासति
 मुक्तसंसारिविभागस्यानुज्ञापरिहारव्यवस्थ्यापाम्बविलोयप्रसंगान्न.
 तस्माद्जीवापवसन्नो न ब्रह्म. एकत्वश्रुतयस्तजगति देशकालप्रयुक्त
 भेदोपचारादिति प्राप्तेभिधीयते. अप्राप्तो प्रक्रममादेश्वेदने ब्रह्ममीव
 यते तस्यैव प्रतिविंवत्वाद्जीवानां स्वाद्यवस्थितिः २ प्रमारागान्नराग
 म्यत्वाद्ब्रह्मरागस्तस्मिन्नेव वेदान्तानां प्रक्रममध्योपसंहारसंगालोकप्र
 मजीवानुवादे ननस्य ब्रह्मकृतं प्रतिपादयति जीवानां च ब्रह्मप्रतिविं
 कत्वात्स्वरवदुःखबंधमोक्षादिव्यवस्थोपपद्यते प्रतिविंवाद्युद्भवपि वि

स्य जीवस्य नेश्वरापेक्षा. सखदुःखवेद्यम्यचरुजन ईश्वरस्य पक्षपातः न
च कर्मपेक्षात्वादोषः कर्मसागमेव तत्कारित्वान्पापकर्मणि का -- कस्य
स्वतंत्रस्य प्रेरकत्वायोगादीश्वराधीन प्रवृत्तीव जीविविधिप्रतिषेधवेद्यस्य
नहि क्लवद निलनुद्यमानान्नरे विध्याद्यर्थकता तस्मादेव हेवेत्याद्याः श्रु
तया समस्तविधिनिषेधश्रुतिविरोधाद्भोक्तविरोधाच्चैश्वर्यप्रशंसापर
तया मेधाश्रुतिप्राप्तेऽभिधीयते -- तस्या कल्पना सर्वक्रियानः प्रेरणादिह
विदिनेष्वेति नियोज्यत्वादीश्वरा जीवकर्तृता रण्यसीत्यादिश्रुतयस्त्वावकी
वकर्तृत्वमीश्वराधीनमाहुस्तदसदिति वाचकेन प्रशंसामान्न युक्तं न च रागा
दिभ्यः प्रवृत्तिसिद्धावीश्वरकल्पनानुपपत्तिर्वाधिका ईश्वरप्रवर्तकत्वस्य
श्रुतिसिद्धत्वेना कल्पत्वाद्दृष्टकारणात् कुम्भो हिकेवलव्यतिरेकापेक्षा अन्यथा वि
द्येयं द्विसंयोगान्मुखाद्युत्पत्तौ धर्मादिवैयर्थ्यापत्तान्न न चेश्वरप्रेर्यत्वेन
न नाम शुभकर्मनुपपत्तिर्वाधिका पूर्वपूर्वकृता शुभवशादिदानीमशुभक
र्मणि प्रेरकत्वोपपत्तेरीश्वरस्वभावाद्यव्याघातान्न न चेश्वरतंत्रस्य जी
वस्य विधिनिषेधवेद्यप्रापत्तिर्वाधिका विधिनिषेधप्रामित्योरित्यानिष्टसा
धनयोरागादेवोपहारमुखेनेश्वरस्य प्रेरकत्वान्न अंशोनानाव्यवदेशादन्यथा
चापि दाशकित्वादित्वमधीयन् एके १७ सो चेश्वर्यः सजिज्ञासितव्यः यस्मा
त्तमनिति शुद्धान्मानमन्तरो यमयनीत्यादिज्ञानत्वेन निवर्त्यनियन्त

शा. ६. पतेः प्राणाणां सत्त्वमात्रोक्तत्रैलोक्योत्पत्तिराः परा २ ३ रूपकरशोऽग्नि
 साधनशर्कुराशययोहिरायातांस्तुत्यर्था सशर्करामसृजतेत्यादिना
 स्वरूपरुच्यन्तेतत्रचित्यात्मकत्वेनोपास्यहिरायामभस्यकारणत्वसिध्य
 सद्भावप्यन्तिप्राणाणामवबान्तरप्रलयेऽक्तः सर्वशब्दोत्पत्तिमात्रपरः प्रश्नोपितत्का
 रणमात्रविषयइत्यविरोधः सप्तगतेर्विरोधतत्वाच्च २ क्वचित्सप्तप्राणां शेषं
 प्रभवतिनस्मादिति चक्षुः प्राणासनवाक् श्रोत्रमनः त्वक्प्राणाः श्रयज्ञैश्च
 क्ति एवहस्ताग्रहत्वारव्यबंधकत्वेन युक्ताश्च शवात्रायज्ञैः श्रग्रहा इति क्वचि
 द्वे- त्रव तपस्वसप्तवेशीर्षराया वैपाद्यूपस्यादिति क्वचिद्विज्ञानवैवेपुरुषे प्राणात्ता
 भिर्दशमीति क्वचिदेकादशदेशे मेयुरुषे प्राणा बुद्धिकर्मेन्द्रियादिदशप्राप्नोति
 अधिष्ठानेनेत्यात्मामतएकादशेति क्वचिद्वादशसर्वेषां शरीनां त्वगेकायन
 मित्यत्र तद्यप्यात्वद्भासिकारसनचक्षुः श्रोत्रमनो हृदयहस्तपादोपस्थपाधि
 ति क्वचिदेन एव प्राणाश्च हंकाराधिकाः त्रयोदश एव विप्रतिपन्नाः प्राणापानां
 प्रतिष्कृतय उत्पत्तिरविगमेन येषां प्रागुपपादिता प्राणाणामविरोधेन सं
 ख्येयामिह वार्यत इति संगतिः तत्र श्रुतीनामिह तरेतरविरोधादप्राप्ताये प्राप्ते
 एकदेश्याह सप्तानां शरीर्यायातां प्राणात्वेन विशेषराग्न श्रप्राणा इतिरेसप्त

वशुद्धिवद्दीवानां संसारित्वे पितृवत्संसारिव्यति १७ इति दर्पणोद्दितीयाध्याय
 स्य नृत्तीयः पादः तथा प्राणाः १ अत्र तथा शब्दादिपदादिवहुंत्यतिमात्रमिति . ३
 दृश्यते न न त्यायः भेदान् अत्र द्वयोः प्रथमजत्वेन पूर्वपदः अत्र प्राणा नाम
 त्यन्ते प्रागुत्पन्तेः सद्भावप्रकृत्यनुत्पत्तेश्च पूर्वः पदः अतएव भाष्यकारी यमिह
 वियदधिकरणान्यायानुस्मरणसम्यक्त्वपा र्थमिति वाचस्पतिः प्रतिपादयौ
 वभूव असद्वा इदमग्न्यासीन्नदाहुः किं तदसदासीदिति नृत्वयोवाचतद
 ग्रेसदासीन्नदाहुः केते नृत्वय इति प्राणा वा नृत्वयस्ते यत्पुनरास्मान्सर्वस्मा
 दिदमिच्छतः अमेरात्तपसा नृत्वयस्तस्माद्वयय इति प्रागुत्पन्तेः प्राणानां सद्भाव
 अवरागादनुत्पत्तिराम्नायते अन्यत्र नु प्राणानामुत्पत्तिः वाच्यते यथांग्रेः जु
 द्राविष्णुहिंगा व्यञ्जरानि एवमेव स्मादात्मनः सर्वे प्राणा व्यञ्जरनीति . तत्र
 अवरोधः प्राप्तावेकदेश्याह सद्भाववर्गतेः सर्गात्प्राकृत्यप्रश्नपूर्वकं नित्याः
 प्रा- प्राणास्तथा सर्वकार्यविधौ वसन्त्वसंश्रयान् १ किं तदासीदिति प्रश्नपूर्वकं
 प्राणानां सत्त्वमज्ञातवदुच्यमानं विवक्षितं पुनरास्मान्सर्वस्मादिति च सर्वका
 र्येभ्यः प्राकृत्यमुच्यमानं नावान्तरस्तद्विपरिमितं द्विषाणि न जायन्ते तज्ज
 तमप्रकृतिस्तु गोरागिनि प्राप्तेभिधीयते आतिसाधनस्तद्विपरिमितरूपप्रजा

शौ. ६. रपतयत्तस्य यजुषाशीर्वरायास्त्रेवयत्तस्य प्राराणान्दधातीति उवाधूपनस्तुतिप
 रत्वात्सप्तभिर्विस्वत्वाधूपयत्विति मंत्रैरित्यर्थः अतः प्राराणान्तर व्यावृत्ति
 रयोजनानाद्युक्तेति अपरं वरार्कं सप्तगते विशेवितत्वाच्च सयत्रैव चाजुषः
 पुरुषः पराद्वयार्थवर्तते मन्त्रा रूपज्ञो भवति एका भवति न पश्यतीत्याहुर्ना
 जिघ्रानि न रसयानि न वृद्धानि न मृदोगानि न मर्मनुत्तेन स्पृष्टात्येकी भवति न किञ्चा
 तानीत्याहु रिति मंत्रैकमेवान्तःकरणा संशयनिःस्पृष्टवृत्तिर्न देवान्मन इति
 ज्ञानमिति बोद्धव्यमेव सप्तप्राराणान्प्रवृत्त्या उक्ता मन्त्रप्राराणानुक्ता मन्त्रप्राराणम
 न्नक्रामन्त सर्वे प्राराणाश्चक्रामन्तीति वाजसनेयिनः समा मन्त्रानि तत्पवात्पत्रा
 धीयन्ते प्राराणो वै ध्रुवो दिव्यमित्यर्थः ग्रहः सोमपानेन नमं धेनाग्रहेणागृहीत
 जिह्वैवे ग्रहः स्वरसेन चक्रा रूपेणाश्रोत्रं शब्देन नभः कामेन हस्तो कर्मणा वागेवे
 ग्रहः स्नात्वा त्वक्स्पर्शेन निमित्रान्न दशमे पुरुषे प्राराण अन्तमन इत्यर्थः
 एकादशस्ते यदास्माच्छरीरा उक्ता मन्तीति अत्र संशयः किं समाना मिन्द्रियाणां
 मुक्तानि सन्ते कादशा नामिति सप्तप्राराणां न्यूनत्वं सर्वप्राराणां उक्ता मन्तीति
 वचनादेकादशा नाम उक्ता त्वमिन्द्रियाणां पूर्ववर्गा क्वत्संगतिः तत्र प्राय
 म्यंलाघवात्कार्यदर्शनस्याविरोधतः सप्तैन्द्रियाणां निर्यराणां अधिकं वृ
 त्तिभेदतः १ एकादश संख्यातः सर्वसप्त संख्या प्रतीयते लघुनाल्पसं

संख्याबोधेनुवादतः २ सप्तमैव शीर्षरायाः प्रासा इत्यत्रैवे सप्तशीर्षरायास्ते
विधीयन्ते अत्र आर्थाद्रस्तादीनामप्रासात्वं गम्यते यदित्युयेशीर्षरायास्तेस
प्रेतिविधीयेतततोनुवादत्वशीर्षरायाप्रासागानांसत्वस्वभावानतरसिद्धत्वा
तत्रापिच नानासंख्यानामवच्छेदकत्वानुपपन्नैवेकाकल्प्या नतःप्राथम्या
ह्लाघवाच्चसप्तत्वमेवकल्प्यं अष्टत्वाद्यभिधानतद्वृत्तिविषयमितिप्राप्तेभि
धानतद्वृत्तिविषयमितिप्राप्तेभिधीयते श्रुतीनांसकलत्वादेकार्यन्तप्रासा
एकाश्रिनाः अष्टत्वाद्यवयुक्तोक्तिराधिक्यंवृत्तिभेदतः २ इहस्त्यागीसा
लात्कारपंचकवशादुद्गीद्रियपंचकवदनाप्यपंचकवशाच्चपंचकर्मद्रिया
गिमनंश्रैकंतद्विमनसात्मनोतिश्रयादुद्गिरिभिमानादहकारश्रुतिगीय
तेवृत्तिमात्रभेदोपेधमिराग्यतिरेकानवगमान् इतरत्रत्ववाधिरादिव्युव
तिरेकानवगमान् नथाचेकादशत्वश्रुतिराजसी अष्टत्वादिश्रुतिनिर्दे
शत्वाद्यवार्थपेकादशगानुवदशतरोयलक्षरागार्थः द्वादशादिश्रुतिवृत्तिभेद
विषयोपासनाप्यतिथेवमनुमानादर्थनिरास्यइतिश्रुतेपरतःप्राप्तायायमा
यत्ततःश्रुतिज्ञात्यर्थानवबोधेनविरोधस्फूर्तौविषयभेदेनव्यवस्थितश्रु
तिज्ञान्यर्थसानुमानादनवगमान् यत्तुशीर्षरायप्रासागनुवादेनसप्तत्वविधा
वनुवादकत्वमितिनादिष्टमेव सप्तभिर्धूपयतिसप्तमैवशीर्षरायाःप्रासाःशि

शा. ६. ज्ञानस्तु व्यापित्वेकारणीस्यादिप्रकृष्टार्थदर्शितं देहेतद्वृत्तिसंकोचेवृत्तिस्थिं
 द्रियं ज्ञानवेत्तं श्रेष्ठम् ४ तस्याप्राराण इत्यत्रोक्तन्यायश्च मुरव्यप्रारोगतिदि
 श्यते उत्तराधिकरणव्यापारान्प्राराणस्य भेदो वक्ष्यते सप्रारोगन्यतितिरूप
 रागतनानसंगच्छते इति हेतुतेधिकरणोत्तरं तर्क्यराकारणीयं यदि त्वराणि द्रियो
 त्पत्तिचिन्तानन्तरं मेव प्रारोगन्यतितिरूपनिदिश्य प्राराणस्येन्द्रियव्यापाराद्भेदो
 निरूप्येत न ही द्रियेषु स्वरूपसंख्याभ्यामनिरागतिं पुनर्द्व्यापारान्प्राराणस्य
 भेदो न शक्यो निरूपयितुं तस्माद्भगवतः सूत्रकारस्यैन्द्रियोत्पत्तिचिन्तान
 न्तरमिन्द्रियारोगनिरूप्यप्राराणस्य च जनमातिदेश्यतस्यैन्द्रियव्यापारेभ्यो ज्ञानत्वे
 निरूपणसंगच्छते तन्न सदासीद्वो सदासीदिति ब्रह्मस्त्वैकं न्युरासीदमृ नम
 तं न तर्हि नरात्रा अद्भुतासीन्प्रवेत्तः आतीदवान्न स्वधया तदेकं तस्माद्वा
 म्यनपरः किंच नासेत्तस्यामृचिमहाप्रलये आनीदवानिति प्राराणव्यापा
 रः श्रूयते अवाप्तमिति प्राराणानिरिक्तवायुनिषेधः पूर्वपक्षे मृत्युः एषि
 वीन्द्रमृतं स्वर्गः रात्र्यक्तोः प्रकृतौ च आदित्यो व्यापाराच्चलिंगाद्यापारवत्तः
 प्राराणस्यास्तित्वंगम्यते एतस्माद्वायते प्राराणो निरिक्तवायुनिषेधः पूर्वप
 क्षे मृत्युः एषि वीन्द्रमृतं स्वर्गः रात्र्यक्तोः प्रकृतौ च आदित्यो व्यापाराच्चलिंगा
 द्यापारवत्तः प्राराणस्यास्तित्वंगम्यते एतस्माद्वायते प्राराणो मनः सर्वेन्द्रियाणि

ख्यात्वा न्नैवेकादशकार्यदर्शनि विरोधः सहदेहे एकादशप्रपञ्चाभ्युपगमादुक्ता
निमात्राहिसप्रानामेनरेतुसहदेहेन नश्यन्ति देहान्तरारंभे चारभ्यन्ते यत्वेकप्रारो
क्रान्तिवचनं दशम इत्यादियाद्येवाधनुष्टुप्तितादेकीभवन्ति श्रयादिवचनाह
तिभेदविषयं सर्वप्रपञ्चा इति सर्वशब्दोपि प्रकृतसप्तप्रारोपसंकोच्यत इति प्रा
प्तेभिधीयते ग्रहस्तवंधकत्वेन वंधआमृतिनः नतः प्रपञ्चानाग्रहस्तस्तानादधिको प्रा-
क्रान्तिरिष्यते १ एवं सत्येकादशोक्तातिश्रुतिः सर्वशब्दश्रुतिश्चनसंकोच्यते
देहान्तरारंभे चनाभिभवप्रारोपकत्वेकल्पनेति प्रयोजनं नृत्क्रामनामेव प्रारो
पसर्वदेहानुयायित्वान्नयासां हि रायगर्भाधकपास्तीनां वागाद्यगत्यादिभा
वरूपाविकशरीरप्राप्तिफलतासु सप्रानामेवोपागस्तिः पूर्वपक्षे सिद्धिर्नित्वेक
दशानामिति आगवश्चाइ आगउक्तेन च श्रुतिवशेन सखवाप्रारोपस्यास
दिः वान्तस्त्वं वक्ष्यति तद्विद्यारामपितृलुपन्पावइतिलक्ष्यते अत्र सांख्यम
तमाह कारकत्वकृतव्यापित्वमिन्द्रियारोपनिस्स्यते अतएव भाष्यनिव
धकाश्रम्यां पूर्वपक्षे न काचन श्रुतिरुदाहना श्रुतिविरोधनिरासपर्येषण
देवादि विप्रतिपत्तिनिरासः प्रसंगात्संगच्छते प्रारोपसंगत्यां निरूपित्वा
तत्परिभारोपस्यापि वादिसंमत्तस्य बुद्धिस्थानान्न पूर्वत्रेकादशप्रारोपता
मुक्तातिरुक्तासागनलुक्तानि वा व्यापित्वान्न तस्याहि वाप्याहकारकार्यत्वा
त्प्रारोपनां व्यापित्वाभना इति संकोचनस्तथांगत्यादिश्रुतिरुच्यते १ सि

शा. ४. मत्स्वरूपचित्तनात्संगतिः यः प्राणाः सवायुरिति श्रुतेः एतस्मात्प्रायते प्राणागोम
 नः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुरिति च तत्र वायुप्राणभेदाभेदश्रुत्योर्विधादप्राणा रो
 रायमिति सर्वपक्षः अत्र वायुरेव प्राणा इति नैकदेशिमतं तस्यासतिवृत्तिरुद्देह
 स्यात्पवश्यवच्छून्यत्वेन सिद्धान्तादविशेषान्न तस्माच्छ्रुत्योर्विशोधादनित्यं प्रा
 यकत्वेन सामान्यकरणावृत्तिः प्राणाः तस्याहिवात्यने मिलितैर्यद्वयैः १
 संहृत्य पंजरं मिलितैरेन्द्रियैरेव प्राणावृत्तिर्विस्त्वाते १ यद्यपि तैकेन्द्रिय
 वृत्तिं प्राणा एकेकेन्द्रियाभावेऽपि जीवत्वं दर्शनान्न त्वगिन्द्रियवृत्तिश्चेत्तसा
 मान्यकरणावृत्तिश्च व्याघातान्न तस्यापि मिलितेन्द्रियवृत्तिर्भवति एवैक
 शः श्रुतेरवात्यस्यापि पंजरस्या मिलिते आत्मत्वात् तत्त्वान्तरप्रमाकल्प
 नायां च गौरवं इन्द्रियेभ्यः प्राणस्य भेदश्रुतिवृत्तिरुद्देहनिर्भेदविषयेति प्राप्ते
 मिधीयते प्रधानक्रियया तुल्या मिलित्वा कुर्वतः क्रिया भवते नैन्द्रिये च
 ता इति प्राणो नन्तक्रिया २ ये हि संभूय क्रियां कुर्वन्ति ते वा प्रधानक्रिया
 सम्यक्तावान्नरव्यापारादृश्यन्ते यथा श्रुतानां पंजरवालनात्तु गुराणां तुल्य
 तनानि नैव प्राणानुगुराणां पवावान्नरव्यापाराः इन्द्रियाराणां श्रवणादिव्या
 पाराणां प्राणानादिजानीयत्वात्तस्मान्न प्राणगतामिन्द्रियकार्यं न च श्रु

वेतिमनइंद्रियातिरिक्तस्यप्रमाणस्योत्पत्तिश्चक्षुःयत्ने तप्याप्राराणइत्यत्राहि
प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावश्चवरागमवान्नप्रलयविषयमिदमिति वरिन्ति इदं उच्यते
हप्रलयविषयमित्याधिकाशं कालिङ्गस्यापि श्रुत्या सहस्य ह्यवदयमाणा
व्यो- शोचौद्भवनि उत्तमं च भद्रेः आतन्त्यवलिनी पीतपोरजनिप्रदाजनाः दुर्बलैरपि
वाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवश्रितैरिति ततश्च श्रुत्योर्विशोधात्सामारापे प्राप्ते एक प्रा-
देशपाह आरोपादपवादस्य च --- प्राणजन्मेति जन्मोक्तिर्गौराय च आरो-
पः वेदने युस्तस्य ध्याहारोपि निवेधार्यः नासदासीत्यस्तु च निवेधार्य
त्वात्प्रवलं न दाह भगवान् भो व्यकारैः ब्रह्म प्रधाने स्तुत इति एतस्माज्जायत
इत्यादि स्तुतिवाक्यान् ध्यारोपाप्य वि तन्न श्रुतौ त्वन्यायकल्पनेमिति
गौरागप्यतीति प्राप्नोमि धीयन्ते अद्वैतस्थापवादोऽयमद्वैतन विरुध्यते
प्रारणाजन्मनस्तु चंगमद्वैते सान गौरायतः २ सत्यस्य ध्यारोपोऽपवादार्थः
स एव त्वय वादो ब्रह्माद्वैतप्रतिपत्त्यर्थः ततश्चापवादार्थे पिवाक्मेवानीष्टव्ये
न प्रारा व्यापारप्रतिपादकः किंतु स्तुति कारणात्प्राणज्ञावितवादि त्वेव परः प्रा-
णजन्म श्रुतिस्तु परमशोच्यद्वैतप्रतिपत्तेः कार्यकारणान्यत्वन्यायेनोपवाक-
त्वान्मुख्यार्थतः नवायुक्रियेष्टप्यगुपदेशात् ५ उत्पत्तिचित्ताननरमृत्तति

शा. ६. न्यविभुत्वं चानत्र विरोधाद्वाप्राभासोऽप्येकदेश्याहः विभोः परिच्छेदः मुपा
 धिनो भवेद्विभुत्वमल्पनयुक्तमित्यतः पुराया साम्योऽक्रमणस्य प्रतीतिः
 निविभोः प्राणास्य देहेऽग्रहितस्य न स्वतः नखलुघटकरकादेर्विभुत्वं नार वि
 पिरूपेणोपपद्यते विभुत्वं स्वतः न स्वतः कटाघव्यवच्छेदात्कटादिसाम्यं दृष्टं
 प्राणास्यापिशरीरावच्छेदात्पुष्पादिसाम्यं समः ह्युविरोन्यादिवाक्येऽभिधी
 यते उपाधिकृतत्वात्पुष्पमपेक्षान्युक्तातीति प्राप्तेऽभिधीयते हिरण्यगाम्प्राणा
 स्य विभुत्वमिन्नस्य तत् परिच्छेदः रक्तो नैष क्लेशात्कल्पन्नुपाधिभिः २ व्यवस्था
 यां हि संभवन्त्यां तोपाधि शेषेणोपाधित्वायोगादिनि ज्योतिराद्यधिस्यान्न
 तदा मन्तनात् ३ निरूपितेन्द्रियाणां प्रवृत्तिः सा स्वतन्त्रतो देवताधिष्ठिते चैव नि
 चिन्तानात्संगानिः वज्राद्यादिरूपास्त्रिष्यतीति निरपेक्षकारणान्वावधार
 णाद्वाराग्निना ज्योतिषा भाति न पतित्वाग्निर्भूत्वा मुखं प्रागविशदिति च शंदि
 याणां मग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं वचनाच्च विरोधः वाचोऽग्निभासत्वाद्वाग्नि
 नानगृहीता स्वविषयाभासयन्तीत्यर्थः न पतित्वा कार्यकर्तृप्रवर्तने. अ
 न्यस्यान्यभावा संभवाद्वा क्सादृश्यं न द्वावः सच वाक्त्वं मानकाय हेतुत्वमि
 त्यनुग्राहकत्वात् सिद्धिः एवं विरोधेऽप्येकदेश्याह नैरपेक्षया दधिष्ठाना जीवेर्म

चत्वंपदार्थस्य विवे

ते गौर्वमिति प्रयोजनं ननु पूर्वपक्षे वायुमात्रादिन्द्रियमात्राः १३ श्रुतं च वैगर्गं कंः का
र्यः सिद्धान्ते प्राणादपीनि अण्डा ६ अणवश्चेत्यत्र सांख्योक्तमाहंकारिकत्वं
कृतव्यापित्वमिन्द्रियारणानिरस्तं अत्र नुश्रुतं वागन्तं मुख्यप्राणा व्यापित्वमवि
रोधेन व्यवस्थाप्यत इति ननु ल्यन्यायना इन्द्रियारणमविश्रुतं च वैगर्गं कंः का
प्राणा व्यापित्वमविसमतेनेव न्यायेन व्यवस्थापितं भवति अन्येत्वा १५ः अ
णवश्चेत्यस्यानिदेशोऽयं समर्पमिति मिले किं रिति व्यापित्वश्रुतेऽप्राधि
काशं काऽप्राधिदेविकविषयत्वेन न निरास इति तत्र त एते सर्व एव समास
वैजान्ता इति इन्द्रियारणमविश्रुतं च वैगर्गं कंः का प्राणा व्यापित्वमविश्रुतं च वैगर्गं कंः का
१५ः तत्र चोत्र चैन्द्रियारणप्राणास्य च व्यापित्वमपरिच्छिन्नत्वं श्रुतं य उदाहरणं
तत्रैन्द्रियव्याप्तिश्रुतीनां स यो हेतुगानन नानुपास्त इत्युपास्तिविषयत्वा नुपास्ते
अपरिप्राणाभ्युपपत्तेर्न व्याप्तिवत्साधकत्वमित्युक्तं अत्र नुसमानेन स
र्वे शो न्यादेः प्राणा व्यापित्वश्रवणा स्याधिदेविकविषयत्वं वर्यित इति तत्र
अत्रापि समत्वान्न प्राणाः समेति व्युत्पाद्य एवमेतत्तरकः १५ देत्युपास्तिवि
धानाद्वैतभेदस्य वाधिकरणा भेदकत्वादिति इदानीमाद्यकरणा र्थवर्णा
यामः वा योरिन्द्रियव्यापाराच्च विवेचितं मुख्यप्राणास्य निरूपणान्तरंगान्तिः
प्राणाः स एवमिति मिले किं रिति विभुत्वं श्रुयते तमुक्ता मन्तं प्राणा नुक्ता मन्ती

शादः भागित्वानुमानु न ह वै देवान्यापंगच्छन्तीत्यागमवाचिनं त इन्द्रियारिगतव
 धेदेशादन्यत्र श्रेयान् ८ हंतास्येव सर्वरूपमसामेति त एतस्यैव कर्तृत्वं रूप
 मभवत्तस्मादेत एतेनारं व्यनेये प्राणा इत्येवमिन्द्रियाराणां मुख्यप्राणारूप
 त्वमाम्नायते तस्या एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियारिचित्तत्वा नर
 त्वामनयोः श्रुत्योर्विराधादप्राणारण्यं प्राणं तत्र सिद्धे विंन्द्रियेषु न दधिष्टान् १
 विज्ञानान्त्येव न मुख्यप्राणादनिव्यतिरेकेण तस्मीत्येकदेशादिति पत्ति न
 द्रवानुविधायित्वा तद्रूपत्वश्रुतेरपि प्राणाशब्दस्यैवैकपर्यादिन्द्रियारावतु
 वत्तय ९ प्राणो सति ह्यिन्द्रियारि सति नास्ति श्रुतिः प्राणा रूपत्वमेव प्राणा
 ८ हंतास्येत्याद्या प्राणाशब्दवाच्यत्वाम्नायते तस्मादेत एतेनारं व्यनेये प्राणा
 इतीत्यत्र वृत्तिवृत्ति मतो श्रुतेर्मेदादेकाप्यं प्राणत्वान्नरत्वेत्वकार्थत्वं १
 प्राणो च मुख्यस्य प्राणाशब्दस्येन्द्रियेषु लक्षणावकाशं प्रसज्येत न चेत्तस्मा
 जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियारि तिमिदव्ययदेशादेदः मनसोऽप्यनिन्द्रि
 मनः यप्रसंगान् वृत्तान्तीन्द्रियारिं निस्मृतेस्तस्येन्द्रियत्वहंतास्येति श्रुतेरिन्द्रिया
 णामपीति प्राणावृत्तिवमिति प्राप्तेऽनुमः इन्द्रियशब्दविभागान्प्रकरणे
 दाश्रयकार्यनानात्वात् न त्वान्नराप्रमाणनवृत्तितावत्तुरादीनां इतत्त्वान्नरा
 रिप्राणाद्वागादीनि निस्सृजे प्रजित्वा ध्यायिते तत्र हेतुः न ह्यपदेशान्न तस्य

नविरोधनः श्रुतेर्गौरात्वनो देवा अधिनिष्ठुर्निर्द्रियं १ यद्विद्युत्कार्यं क
रोति न त्रेनिरपेक्षमित्युत्सर्गः सापेक्षत्वं तु वलवद्वाधयान्न त्वेन्द्रियैर्देवता
ये स्यामस्ति प्रमाणा अचेतनत्वाद्वाश्रयादिवद्वेत्तनाधिष्ठानान्नानुमाने जी
वेश्वराभ्यासिद्धसाधनं नचाग्निभस्मासुरवंप्राविशसदित्यादिश्रुतेन्द्रिया
णां देवताधिष्ठितत्वमिति वाच्यं देवतानां जीवस्यैवैकमन्यनिमित्तभावे
नाकार्यसिद्धिप्रसंगान्न अपि चेंद्रियाधिष्ठानुरेव मोक्षत्वमिति न देवताना
मेव स्यान्न जीवस्य तस्मादग्निर्वाग्भस्मापादिवदग्न्यादिशब्दोवागादिष्वे
वप्रकाशकत्वाद्यपेक्षयागमपितव्य इति प्राप्तेऽभिधीयते नियन्ततोपयो १
गादिसाक्षान्कारेण श्रुतं अग्न्यादिरिन्द्रियैश्चैकमन्यं चेश्वरजो भवेत् २
स्वरूपोपयोगादिसाक्षान्कारपूर्वकप्रेरकत्वं हि नियन्तत्वं नच जीवस्येंद्रिय
स्वरूपादिसाक्षान्कारशक्तिननेन सिद्धसाधनं नचेश्वरेण तस्यागममन्तर
रासिद्धेरुक्तत्वादागमान्तिष्ठो नह देवतानानामधिष्ठानत्वस्यागमासिद्धि
त्वात् नदप्यस्त सान्निचैव जीवेन देवतानामिन्द्रियाधिष्ठानेनैकमन्यं तस्यें
द्रियाधसाक्षान्कारित्वेनाधिष्ठानत्वाभावात् अविद्युत्त्वत्वेपीश्वरादेकमन्य
सिद्धिः अथ साध्यजयफलरहितस्यापिसारथ्येः स्वामर्थरप्यालोच्य त्वं
जीवभागार्थमेव देवतानामिन्द्रियाधिष्ठानत्वमुपपद्यते नासा नविमात्र
स्य श्रुतत्वादसमदादीन्द्रियाधिष्ठानत्वेन तासां मस्मादित्यसाध्ययोगः १

शा. ६. विष्णुदेवशरीरमित्यादिनावागादिप्रवेशोपि शरीरशायनमुत्तकाश
 रागाद्याविशान्नन्मारागोप्रपत्तेरुदतिस्तुदिनिप्रारागप्रवेशोशरीरोत्थानंदर्श
 यान्तिनस्मादेहध्मरकत्वप्राणस्यनवागादीनांमिंद्रियाराणांनुगाहाना
 मप्यर्होचनकार्यमनसेस्त्वर्थमननननेवेनेप्राणस्यसंभाविनीएववे
 लक्षयंप्रामिनाचिंद्रियेषुप्राणशब्दस्यलाक्षणाविकल्पनदोषः गंगादि
 पदानामिवनीरादिस्थितिप्रयोजनपूर्वपक्षेप्राणमात्रात्त्वंपदार्थस्यवि
 वेकः सिद्धान्तेचिंद्रियेषुपीति. एवंयस्याभाव्यमेकमधिककरणां वाचु
 स्यतिस्तत्तत्तद्रियाराणीतिस्त्रैरौकमधिककरणांभेदश्चक्रेरित्यादिस्त्रै
 द्वयेनचापरंचकारत्तेनचेंद्रियादीनांप्राणवृत्तित्वंनिरस्यतेनत्रचेंद्रियाणि
 श्रेष्ठान्यत्रातीतिनएवस्त्रवादनुवगोराप्रतिज्ञालभ्यते. अस्यचिंद्रि
 याराणींप्राणवृत्तित्वनियेधपरत्वेप्राणान्तत्वांतरारागीन्यद्याहारप्रसं
 गः तद्वपदेशादिनिहेतुगजजसुदेनाध्याहृततत्त्वान्तरेस्तत्तत्त्वस्यप
 रामशब्दोत्पत्तिपरामर्शान्नस्यहेतुर्नानुक्तंच. तद्वपदेशादिनिकिंश
 राशुद्रियारागीन्यपर्यायशब्दव्यवदेशादित्यर्थः तर्हीन्द्रियाराणांप्रा
 णवृत्तित्वाभावेसाध्येनैकांतः मनःकामादिशब्दानावृत्तिवृत्ति
 तदभिधायिनामप्यपर्यायत्वात्. अप्यप्रकरणाभेदेनकार्यभेदव्य
 पदेशतद्वपदेशः तर्हिभेदश्चक्रेरित्यादिनापुननुक्तिरितिनिनस्मादाद्यं

त

तत्त्वान्तरस्य व्यपदेशात्. स एवोपपद्यते. अन्यत्र श्रेष्ठान्. इंद्रियाणि श्रेष्ठंति
प्राणाग्नर्जपित्वा न एकादश प्राणा इंद्रियारायुर्व्यते प्रकृतावेतस्माद्भायते प्रा
रागो मनः सर्वे इंद्रियाणि चेति मनमस्तु सत्यपि भेदव्यपदेशोऽस्मृते रेवे इंद्रियत्वे
नैवैवमिंद्रियाणि मायितस्मादेत एतेनारव्यायते प्राणा इति श्रुतिवशात् प्राणा
वृत्तित्वमिति वाच्यं तस्याः श्रेष्ठप्राणानामिंद्रियाणां समाख्यातकप्यनद्वारे
रा प्राणा श्रेष्ठपरत्वात्. श्रेष्ठनाम्ना कुलस्यान्वदये चेनः श्रेष्ठ इत्युपक्रमा
देनेन नद्रूपभवनं व्यात नद्रावभावित्कं नद्रुत्तिर्त्वे इवैकानंदे हभावानुवि
धाना मायि प्राणा सहिते इंद्रियाणां देहवृत्तित्वाभावान्. किंच एवमुरवत्त्वेना
देवताः पापनाम्न विध्यन्ति वागादीनां स्रसंगविद्वा उपसंहृत्या धाहम
मासन्त्यं प्राणामूर्चुः वागादयस्त्वं नद्रा यज्यो नैष्ठो महेशात्रक मकुहतेन
वयमसन्नेष्टुमइति उपक्रम्यतप्योतिनेभ्य एव प्राणानुदगा यत्तपापमनो
विध्यस्व तं स्रसतेव यथा शमानमृत्वा लोष्टो विध्यं सैते वं हं वं विद्युसमा
ना विद्युंचोतिवे श्रुतिरित्यस्रविध्यं सिनो मुरवस्य प्राणास्य प्रकराणां नर
कराणो नानिरूपरां दृश्यते नप्याकार्यवैलक्ष्ण्यं चक्रयते. सश्रुमेवागादि
श्रुप्राणाग्नपृषवास्मिन्पुंरे जाग्रतीति नप्यावागुदक्रामन्नावदन्नस्ति नास्ति
देहवृत्त्यादिना वागाघातात्तावपि शरीरावस्थानका प्राणामं उदक्रामन्त
नप्राणा उक्रान्तेऽपतदिति प्राणोक्रान्तौ शरीरपातः प्राव्यते तथा चाक्रुषा

शा. द. यत्त्वं तस्यैव नृदृष्टं य इन्द्रियारागीत्याशंक्यो नराधिकररो न निरस्ता संज्ञा मू
निल्लुप्तिसक्त विवृत्त कर्त उपदेशान् ८ उत्पद्यमान व्यापार उत्पत्ति उत्पादक
व्यापार उत्पादना. तत्र जगदुत्पत्ति विषय श्रुति विरोधः इत्यः प्राक्चादद्वयो
न निरस्ताः इदानीमुत्पादना विषय श्रुति विरोधो निरस्यते तत्रात्रिवृत्तुत
भूतोत्पादनां पारमेश्वरमेश्वरमेवेति श्रुतिषु विगीतमवगतं भौतिकानिर्माणे
तु श्रुति विप्रतिपत्ति दृश्यत इति तत्रिरासावयत्यने सदेवसौम्येदमग्र
सीदित्युपक्रम्यते तेजोवन्नानां स्वरूपमभिधाया प्रायते सेयं देवते दत्तं हता
हामीमांस्तिस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवारागी
नितासां त्रिवृत्त त्रिवृत्तमेवोकां करवारागीते अत्र नामरूपानिर्मारास्य जीव
कर्तृत्वं प्राप्तिभासते आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिति तत्र नामरूपविक
रास्य यदुमेश्वर कर्तृत्वमात्रात्तत्तयो श्रुतौ विरोधो धिनवोति संशयः
स जीवेनेत्यस्य व्याकरा प्रवेश संबंधाभ्यामनेकदेशीमनोपन्यासेन न प्रयो
जनं वाक्यं प्रटनायामपि विरोधाशान्तेः तत्र जीवेनेत्यस्य व्याकरागित्वनेने
व संबंधस्तप्याच विरोध इति प्राप्तं तस्याहि. प्रधानेनान्वयाकांक्षावशात्तस
न्निधिवाधनात् जीवेनेत्यस्य साफल्यान्न त्वाश्रिते जीविकर्तृता १ यद्यपि
जीवेनेत्यस्यानुप्रविश्येत्यनेनैरनर्थसन्निधि रस्ति तप्याणां कांक्षायाः प्र
कराणामरूपाभ्यावाधाने स्थानस्य प्रकराणादुर्वलत्वान्न तत्र यद्यपि गिरि नदी

स्त्वं प्रकारान्तरेण चरयन्ते अत्र ग्राहकदेवता निरूपरागानन्तरं मन्युः
हंगानविशेषश्चित्त्यन्ते एतस्माद्वायते प्रारागो मनः सर्वेन्द्रियारोचि
नीन्द्रियेभ्यः पृथक् प्रारागनिर्देशात् नृमिलिङ्गानुमितिः प्रकृत्या प्रारागस्यानि
द्रियत्वमवगम्यन्ते इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमि
ति चेन्नियारिगानि सृष्टमनुमितिः प्रकृत्या द्रियत्वं चेद्राद्यन्तर्बुद्धीसमर्प्यादि
गमित्येतास्मिन्नर्थे फलप्रत्ययो भवन्ति. फस्यायनादिस्त्वेतौ यादेशः इन्द्रस्यालि
गामिन्द्रियमेव मिन्द्रेण सृष्टमिन्द्राद्यर्थे प्रयो योज्यः चकारश्चित्त्यन्ते तौ दत्तार्थः
एवं प्रकृतिविरोध एव कदेश्याह भोनि कत्वे सनीन्द्रस्य लिंगत्वादसृष्टिर्द्रियं रूपं द्या
क लोचनस्य दीयादौ व्यभिचारैर्नः १ भोनि कत्वे सनीदेहस्यान्तर्लिंगत्वमज्ञातव्यः
दृश्यत्वं भोनि कत्वे ग्रहाणां वेष्टादीन्द्रियद्वारा लिंगान्त्वात् तत्रैराचरूपसाक्षात्का
रकरागत्वमालोकादावव्यभिः भेदनिर्देशस्तु मनोबन्धाधान्यादुभययिनव्य
इति प्राप्तेभिधीयन्ते देहाश्चित्तस्य रूपादिसाक्षात्कारी करारागस्य वा इन्द्रियत्वमज्ञात
दिः चिर्योगाच्च बलवत्तरा २ नेवागादयश्चेष्टादन्यन्येन्द्रियारिगानुकुतः तेनेन्द्रिय
शब्देन नेवावृष्टव्यवहारे व्यपदेशात्. इन्द्रियलिंगज्ञानुस्वरार्थव्युत्पादिता गग
ष्टनीतिगोरीवदिन्द्रियलक्षणा नु देहाश्चित्तत्वे सनीरूपादिसाक्षात्कारकरा
त्वं इदं चेन्द्रियस्य देहाश्चित्तत्वं यद्देहप्रदेशावज्जगत्तिलकाद्यनुग्रहोपघानानाम्यो
नदनुग्रहोपघानो. नप्याचनालोकस्योन्द्रियत्वप्रसंगः अस्तु प्रारागस्यानिर्दि

शा.द. किंचनुप्रविश्येत्यनेन सन्निहितेन नच जीवनिर्देशवेय्यर्थः. त्रिकृत्कारा
 नामरूपनिर्माणा योजीविभोगार्थचित्तनन्निर्देशार्थकत्वात्तस्मादनुप्रवे
 शमात्रे जीवस्य स्वतंत्रकर्तृत्वं परदेवतायाश्च प्रयोजककर्तृत्वं नामरूप
 व्याकरणेनूनमपुनरुक्तम्. स्वतंत्रकर्तृत्वं त्वाप्रत्ययस्तु जीवब्रह्मणो
 स्वरूपैक्यादुपपादयितव्यमिति इति मुनिवचनेर्विरोधशान्त्या परपरि
 कल्पितमानहूयरोश्च अतिक्लान्निरासितश्च वेदैः परमपरप्राप्तिपा
 द्यामित्यवादि ॥ ॥ ॥ इति शास्त्रदर्परोक्षिणी बोधायः समाप्तम् ॥
 सम्यक्त्वे चैत्रप्रविष्टे ५ समाप्तम् अभम्

समुद्रनिर्मरिगेजीवस्यकर्तृत्वंनप्रतीयतेतस्यापिडित्त्वंडवित्प्यादिनामक
रशोरस्यशंकटादिरूपकरणीचाक्षिसामर्थ्यं तावताचयोग्यतावताचयोग्य
तावधारयितुंशक्वते नहि सर्वत्रकार्यकर्तृत्वमवगंतुंशक्यमात्मन्यादेकं
प्रधानेनव्याकरवाणीत्यनेनजीवेनेत्यस्यगुणामृत्यस्यसंबंधसंभवेति
गुणामृतेनानुप्रविश्येत्यनेनसंबंधः अंगानां प्रधानत्वेनप्रधानसंबंधाकांक्षत्वात्
व्याकरवाणीत्युत्तमप्रकृत्यश्रुतिस्तत्परदेवतायाः प्रयोजनकर्तृत्वमाह पुंचारे
रागनुप्रविश्यपरसेन्यंसेकलयतीतिवत् इतरथाजीवेनेत्येतद्वाप्यस्यान्न
तच्चकरागत्वेनाप्यवत्तंतस्यासतिक्रियोद्देशेनकर्तृव्यापारविषयत्वस्याव
श्यक्तव्यत्वादितरथाकररागत्वानुपपत्तेः चेन्नस्यचप्रधानाक्रियोद्देशे
तच्चेन्नानतरप्रयुक्तस्यस्वतंत्रकर्तृत्वमितरस्यप्रयोजककर्तृत्वमितिचार
द्वारराजसैन्यसंकलनेदृष्टत्वाच्च किंचअनुप्रवेशेजीवः कर्तेतिनिश्चितेसमा
तकर्तृकत्ववाचित्याश्रुतिव्याप्तिरेकेनापिजीवः कर्तेतिसिद्धान्तिः नस्मात् ता=
जीवकर्तृकमेवनामरूपव्याकररागेनेच्चकर्तृकमितिनिविरोधेप्राप्तेभिधी
यते उत्सर्गस्यापवादेनवाधायोग्यत्वहानिः प्रधानेनान्वयासिद्धेर्भा
गाप्यंजीवकीर्तनान्न २ जीवब्रह्माविभगेनतद्वाश्रुतेरुपपत्तिः व्या
कर्तेतिमपुश्रुत्यासर्वेशोनामरूपयोः ३ सामान्यतोवगमस्ययोग्य
त्वस्यागिरिनदीसमुद्रापवादेनवाधाम्जीवस्यव्याकरवाणीत्यनेनसंबंधः

इतिशास्त्रदर्पणसमाप्तम्
५ = १२ = ८८ नं. २०० ३-स्टाईन

नं. १२६ —

पत्र ३७
१७